

Hint alt-kıtasında İslâm araştırmalarının dünü bugünü: Kurumlar, ilmî faaliyetler, şahıslar, eserler

**Abdülhamit
BİRİŞİK**

Giriş

A. GELENEKSEL VE YARI GELENEKSEL TARZDAKI ARAŞTIRMA KURUMLARI

1. Geleneksel Eklollere Bağlı Eğitim ve Araştırma Kurumları
 - a. Ehl-i Hadis Ekolü ve İslâm Araştırmalarına Katkısı
 - b. Diyobendi Ekolü ve İslâm Araştırmalarına Katkısı
 - c. Birelvî Ekolü ve İslâm Araştırmalarına Katkısı
2. Yarı Geleneksel Eğitim ve Araştırma Kurumları
 - a. Nedvetü'l-Ulemâ
 - b. Medresetü'l-İslâh

c. Câmia Nizâmiyye
d. Cemaat-i İslâmî

3. Bazı Grup ve Fırkaların Eğitim ve Araştırma Hizmetleri

- a. Ehlü'z-Zikr ve'l-Kur'ân (Ehl-i Kur'ân)
- b. Haksâr Hareketi ve İnâyetullah Han Meşriki
- c. Tulû'-i İslâm Hareketi
- d. Őilere Ait Eğitim ve Araştırma Kurumları
- e. Kâdiyâniler

B. ÜNİVERSİTELER VE ÇAğDAŞ ARAŐTIR- MA MERKEZLERİ

1. Üniversiteler
 - a. Aligarh Muslim University
 - b. Camia Milliye İslâmiye (Jamia Millia Islamia)

c. el-Câmiatü'l-Osmâniyye

d. Jamia Hamdard ve Hamdard University

e. Diğer Üniversitelerde İslâm Araştırmaları

2. Çağdaş Araştırma Merkezleri

- a. Müslümanlarca Kurulan Merkezler
- b. Misyonerlerin ve Hıristiyanların İslâm Araştırmaları Kuruluşları
- c. Kütüphaneler

C. İSLÂMİ İLİMLERİN DURUMU

1. Tefsir
2. Hadis
3. Fıkıh
4. Tasavvuf
5. Diğer Dinî İlimler

Sonuç

Hint alt-kıtası olarak adlandırılan geniş coğrafya 1947 yılında Hindistan ve Pakistan olarak iki ayrı devlete bölünmüş, Doğu Pakistan olarak adlandırılan bölge ise 1971 yılında Bengladeş adıyla müstakil bir devlet hüviyetini almıştır. Bu üç devlet, aralarındaki bazı küçük farklılıklara rağmen demografik yapısı itibariyle bir-

birine büyük ölçüde benzemektedir. Konuya İslâm araştırmaları açısından bakıldığında da üç ülke benzer özellikler göstermektedir. Ancak, Pakistan ve Bengladeş birer İslâm lkesi iken Hindistan, Hindu nüfusunun büyük ekseriyeti oluşturduğu demokratik bir cumhuriyettir ve buradaki Müslümanlar yüz elli milyona yaklaşan nüfusları ile azınlık durumundadır. Makalenin başlığında yer alan “Hint alt-kıtası” tabiri bu üç ülkeyi içerse de makalede ağırlıklı olarak 1947 yılına kadarki İslâm araştırmalarından toplu olarak söz edilecek, 1947 sonrasında ise daha çok Hindistan ve Pakistan üzerinde yoğunlaşılacaktır. Başlıkta geçen “İslâm araştırmaları”yla ise içinde İslâm araştırmaları ve eğitimi yapılan kurumlar ve gerek bu kurumlarda gerekse bunlar dışında yapılan ilmî çalışmalar ve ortaya konulan araştırma ürünü eserler kastedilmektedir. Medreseler, drulukmlar, niversiteler, müstakil araştırma kurumları, kütüphaneler, toplantılar, ortak projeler, derleme çalışmaları, kitaplar, dergiler... hep bu başlık altında ele alınacaktır. Konuya 1857 bağımsızlık savaşına ve İngiliz yönetimine kadar sürdürülen ilmî çalışmalara ve eğitim faaliyetlerine dikkat çekerek ve vücuda getirilen önemli eserlerden söz ederek başlamak asıl konuya intikli kolaylaştıracaktır.

Giriş

Hicr birinci yüzyılda Müslümanların kısm yönetimine giren Hint alt-kıtasında ilmî-İslâmî faaliyetlerin merkezi camiler ve medreseler olmuştur. Bölgede düzenli dinî ilimler eğitimi Gazneliler devrinde başlamıştır. Gazneliler başkent Gazne’de Beyhakiyye ve Sadiyye ile Ebû Sa’d el-Esterbd ve Eb İşhak el-İsferyn adıyla dört medrese kurmuşlardır.¹ Konuyla ilgili bilgi veren tarihi Firişte, vezirlerin ve önde gelen devlet adamlarının Mahmd-ı Gaznevî’yi mescid ve medrese yapımında takip ettiğini belirtir. Bu zamanda yapılan medreseler için belli bir sistem de oluşturulmuş, hem ders programı belirlenmiş hem de sınıf düzeni oluşturulmuştur. Mesud zamanında da medrese yapımı devam etmiş ve bu dönemde Hindistan’da da mescid ve medreseler inşa edilmiştir. Sultan Mahmd-ı Gaznevî (. 1030), Sultan Mesud ve Sultan İbrahim dinî ilimlere dair derin bilgileri olan yneticilerdi.²

1 Eb’l-Hasenât Nedvî, *Hindustân ki Kadîm İslâmî Dersgbeyn*, Lahor 1989, s. 16; Ara Altun, “Gazneliler: Mimari”, *DİA*, c. XIII (İstanbul 1994), s. 485.

2 Nedvî, *Hindustân*, s. 16-17; Bahtiyar Hüseyin Sıddik, *Berr-i Sağir Pk u Hind key Kadîm Arabî Medâris ka Nizâm-ı Ta’lm*, Lahor 1982, s. 1-2; Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, *DİA*, c. XIII (İstanbul 1994), s. 483.

Mes'ud zamanında Lahor'a gelen (1005) büyük hadis ve tefsir alimi Şeyh Muhammed İsmâil Lahorî burada, vefat tarihi olan 448'e (1056) kadar dersler vermiş, öğrenci yetiştirmiştir.³ *Keşfü'l-mahcûb* yazarı meşhur zâhid Hucvîrî, Sultan Mes'ud'un yönetiminin son yıllarında Lahor'a gelmiş ve burada vefat etmiş, bölgenin en büyük tarikâtı olan Çiştiyye de bu dönemde yapılanmış ve büyümeye başlamıştır. Gurlular medrese eğitimini yaygınlaştırmışlar, daha güçlü ve sistemli hâle getirmişlerdir. 1191 yılında Acmir'i (Ecmîr) fetheden Şihabeddin Gûrî burada medreseler yaptırmıştır. Bunlar, haklarında kesin bilgiler bulunan en eski medreselerdir.⁴ Gurluların komutanlarından Muhammed Bahtiyar Halaci, Bengal ve Bihar'ı fethettikten sonra buralarda çok sayıda medrese inşa ettirmiştir.⁵

Delhi sultanlarından Kutbuddin Aybek, Şemseddin İltutmış, Nasiruddin ve Gıyâseddin Balaban zamanında çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Bu yıllarda Türkistan ve Horasan bölgesinde Cengiz Han'ın, Bağdat ve havalisinde Hulâgû'nun zulmünden kaçan pek çok büyük âlim Hindistan'a gelerek devlete sığınmıştır. Bu sayede ilmî faaliyetlerin kalitesinde ciddi bir artış gözlenmiş, medreselerde büyük âlimler yetişmiştir.⁶ Halâciler dönemine (1290-1321) gelindiğinde Delhi, ilim ve eğitimde Kahire, Şam ve İsfahan ayarında bir şehir olmuştur. Tuğluklar döneminde (1320-1414) yapılan otuzu aşkın önemli medreseden biri de Delhi'deki meşhur Medrese-i Firuzâbâd'dır. Bu dönemde önemli Sanskritçe eserler Farsça'ya çevrilmiştir.⁷ Mahmud Tuğluk zamanında (sl. 1398-1399) Hindistan'a saldırıp özellikle Delhi'yi ele geçirerek yakıp yıkan Timur'un tahribatını onarmak yıllar almışsa da medrese sistemi çabuk yoluna girmiştir. Normalleşmede ve işlerin yoluna girmesinde özellikle Lûdiler'in çabalarını hatırlamak gerekir. Sadece Delhi bölgesinde değil, güney ve doğu Hindistan'da da medrese geleneği canlı idi. Behmenîler, Âdilşâhî-

3 Rahman Ali, *Tezkire-i Ulemâey Hind*, çev. M. Eyyüb Kâdirî, Karaçi 1961, s. 411-412; Şeyh Muhammed İkrâm, *Âb-ı Kevser*, Lahor 1992, 5. bsk., s. 74-76.

4 Nedvî, *Hindustân*, s. 17-18; S.M. Jaffar, *Education in Muslim India*, Delhi 1972, s. 38-39.

5 Nedvî, *Hindustân*, s. 41-43, 50; İkrâm, *Âb-ı Kevser*, s. 115.

6 Delhi Sultanlığı döneminde medrese için bkz. Kuldip Kaur, *Madrassa Education in India: A Study of Its Past and Present*, Chandigarh 1990, s. 19-24.

7 F.E. Keay, *Indian Education in Ancient and Later Times*, Humphrey-Milford 1938, s. 114-115; Jaffar, *Education*, s. 50-52.

ler, Nizamşâhîler ve Kutubşâhîler daha sistemli eğitim veren kurumlar oluşturdular. Medrese-i Mahmud-ı Gavân bunların en meşhurdur.⁸

Hint alt-kıtasının tamamına hâkim olan Babürlüler (1526-1857) da ha sistemli bir yönetim kurmuşlar ve eğitimi de müfredat ve imkânlar açısından standart hâle getirmeye çalışmışlardır. İran'da muhaliflere ve Sünnilere yapılan baskılardan bunalan ilim adamlarının İran'ı terk ederek Hindistan'a gelmesi de bu dönemde medreseleri güçlendirmiştir.⁹ Ekber Şah, Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzîb medrese sistemini desteklemiştir. Ancak Evrengzîb Âlemgir (slt. 1658-1707) ilme ve âlimlere daha fazla değer vermiştir. Meşhur *el-Fetâvâ'l-Âlemgiriyye (el-Fetâvâ'l-Hindiyye)* onun teşviki ile ehil bir heyetce hazırlanmıştır. Delhi'deki Medrese-i Rahîmiyye ve Leknev'deki Dârululûm-i Firengî Mahal bu dönemin ürünüdür.¹⁰ 1660 (1070) yılında kurulan Rahîmiyye Medresesi Şah Veliyyullah Dihlevî'nin babası Şah Abdurrahîm'in (1644-1718) idaresinde büyük başarı göstermiş ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar ilim ve araştırma merkezi olarak hizmetler görmüştür. Burada Şah Veliyyullah, oğulları Abdülaziz, Refiüddîn, Abdulkâdir ve torunları ile daha birçok meşhur âlim okumuş, dersler vermiş, talebe yetiştirmiştir. Hint alt-kıtasında oluşan fikir ekollerinin büyük bir kısmı kendilerini, bu medresenin temsil ettiği düşüncenin devamı olarak görürler.¹¹ Bâbürlü hükümdarı Evrengzîb'in Leknev'de bağışladığı arsa üzerine Molla Kutbüddin tarafından 1693 yılında kurulan Dârululûm-i Firengî Mahal'in ise en bâriz özelliği Kutbüddin'in oğlu Molla Nizâmeddin (ö. 1748) tarafından oluşturulan müfredatın (ders-i Nizâmî) üç asır kadar başarı ile uygulandığı bir eğitim kurumu olmasıdır. Bu müfredat, ekol farkı olmaksızın sonraki medreseler tarafından benimsenmiş ve bazı küçük değişikliklerle günümüze kadar yürürlükte kalmıştır. Bir süre kolej statüsünde eğitim veren Firengî Mahal, finansman sıkıntısı sebebiyle 1980'li yıllarda tamamen kapanmıştır.¹²

8 Jaffar, *Education*, s. 72-73, 120-127; Kaur, *Madrassa Education in India*, s. 25; Nedvî, *Hindustân*, s. 56-57; Nezîr Hüseyin, "Medâris", *Urdu Dâire-i Ma'ârif-i İslâmî (UDMÎ)*, Lahor 1964, c. XX, s. 182.

9 Nezîr Hüseyin, "Medâris", s. 184.

10 Bâbürlüler döneminde medrese için bkz. Nedvî, *Hindustân*, s. 13-14, 22, 28-29, 35-36, 52-53; Kaur, *Madrassa Education in India*, s. 33-35; Nezîr Hüseyin, "Medâris", s. 185; Avril Ann Powell, *Muslims and Missionaries in Pre-Mutiny India*, Richmond Surrey 1993, s. 65-71

11 Rahîmiye medresesinin toplumsal tesirleri için bkz. Powell, *Muslims and Missionaries*, s. 65-71.

12 Nedvî, *Hindustân*, s. 35-36; Iqbal Hussain, "From Traditional Roots to Nationalism- A History of the Farangi Mahal Family", *Islamic Culture*, LXXIV/3 (Haydarabad 2000), s. 1-32.

Bölgede Evrengzib Âlemgir'den sonra 1707-1857 yılları arasında da medreseler açılmıştır. Mesela Medrese-i Hayrâbâdî Leknev'de Fazl-ı İmâm Hayrâbâdî tarafından kurulmuş ve Şah Abdülaziz Dihlevî'nin eğitim halkasına katılmış olan oğlu Fazl-ı Hak Hayrâbâdî'nin yönetiminde şöhret kazanmıştır.¹³ İngilizler'in güçlenmesinden sonra onların desteği ile faaliyet yapan medreseler içerisinde bazıları önemlidir. Rampûr'daki Medrese-i Âliye (Uttar Pradeş 1774), Kalkûta'daki Medrese-i Âliye (Batı Bengal 1780), Patna'daki Medrese-i İslâmiye Şemsü'l-Hüdâ (Bihâr 1912) ve Ömerâbâd'daki Câmia Arabiyye Dâruselâm (Tamilnadu 1924) bunlardandır. Emir Gaziyüddin Hân Firuz Ceng (ö. 1122/1710) tarafından Medrese-i Gaziyüddin Han adıyla kurulan ve İngiliz yönetimince 1825 yılında yeniden düzenlenerek Delhi Anglo-Oriental College (Delhi College) adıyla eğitime açılan medresenin alt-kıtadaki İslâmî araştırmalara çok büyük katkısı olmuştur. Müsteşrik Aloys Sprenger (1813-1893), müdürlüğü yıllarında (1844-1851) kolejde modern eğitim ve araştırma tekniklerinin temellerini atmış ve ilmî standardı yükseltmiştir. Bölgenin Muhammed Kâsım Nânevteví, Reşid Ahmed Gangôhî, Zülfikar Ali Diyobendî, Dipti (Deputy) Nezir Ahmed, Zekâullâh Han gibi birçok önde gelen ilim ve hareket adamı da kolejin İslâm eğitimi veren bölümünden (Oriental Department) mezun olmuştur.¹⁴

1540 yılından itibaren Hint alt-kıtasına gelen Katolik Cizvit misyonerleri ile daha çok 1700 yılından sonra etkinlik gösteren Protestan misyonerlerinin bölgedeki varlıkları ve ortaya koyulan faaliyetler İslâmî eğitim ve araştırmaların yapısında ve seyrinde bazı değişimler meydana getirmiştir. O tarihe kadar medreselerde ve ilim mahfillerinde klasik İslâmî ilimler belli bir medrese müfredatı içerisinde okutulur ve tartışılırken, tasavvuf erbabı ise dinî-ilmî faaliyetleri için hankâhları ve tekkeleri kullanırken özellikle 1700'lerden sonra Müslüman ilim adamları tanışmış oldukları farklı eğitim sistemleri ve tartışma konuları sebebiyle başka alanlara da ilgi duymaya başlamışlardır. Bunların başında Kitâb-ı Mukaddes çalışmaları gelmektedir. Ayrıca misyonerlerin İslâm'la ilgili ortaya attıkları Kur'an'ın kaynağı, metnin güvenilirliği, hadislerin durumu, Hz. Peygamber'in kişiliği, mezhepler, cihad gibi meseleler daha fazla ilgilenilen konuların başlıcalarıdır.

13 Bkz. Powell, *Muslims and Missionaries*, s. 67.

14 Bkz. Abdülhak, *Merhum Dıhlî Kalıc*, Delhi 1945; M. Mujeeb, *The Indian Muslims*, New Delhi 1985, s. 519; Jaffar, *Education*, s. 140; Powell, *Muslims and Missionaries*, s. 195-203.

A. Geleneksel ve Yarı Geleneksel Tarzdaki Araştırma Kurumları

Toplumların tarihleri, örf ve âdetleri gibi ilim gelenekleri de öncesiyle bağlantılıdır. İngilizler'in XVII. yüzyılın başında başlayan bölgede hâkimiyet kurma çabaları meyvesini verip 1857 yılında Hint alt-kıtasının tümü resmen ve fiilen ellerine geçince diğer konular gibi eğitim sistemi, ilim geleneği ve İslâm araştırmaları da yeni yönetimden etkilenmiştir. Bu tarihten sonra 1857 öncesi tarzı eğitim kurumlarından bir kısmı faaliyetlerini sürdürmüşlerse de bazı önemli alternatif eğitim ve araştırma kurumları da oluşmuştur. Aşağıda bu yeni dönemdeki fikir ekolleri ve araştırma kurumları birlikte kategorik olarak ele alınacaktır.

1. Geleneksel Ekollere Bağlı Eğitim ve Araştırma Kurumları

Hint alt-kıtasında İslâm araştırmalarının kaynağı olan medreselerden girişte bahsedilmişti. İngilizler'in bölgeye hâkim olması ile mevcut medreseler büyük darbe almışsa da yeni yönetimin eğitilmiş kesim üzerinde yapmak istediği "menfi" etkileri bertaraf etmek için yeni oluşumlar gün yüzüne çıkmıştır. Bunların büyük bir kısmı eski ilim geleneğini yeniden ihyâ etme hedefiyle ortaya çıkmışken bir kısım oluşumlar Batı çizgisini kendileri için örnek olarak kabul etmiştir. Aşağıda kendilerinden söz edilecek olan ekol ve akımların "geleneksel" olarak adlandırılmasındaki temel kriter, bunların İslâm'ın temel kaynaklarını kabulde, bunları yorumlamada ve bunların eğitimini vermede İslâm'ın ilk asırdan itibaren ümmetin çoğunluğunun benimsediği yol ve yöntemi benimsemiş olmalarıdır. Mesela Müslümanların ekseriyetini temsil eden ve "Ehl-i Sünnet" tabiriyle adlandırılan dört fıkıh ve iki inanç mezhebi dinî prensipleri ve dinî düşünceleri -yorumlayış tarzlarında farklılıklar olsa bile- Kur'ân, sünnet, icma, kıyas... gibi esaslara dayanıyorlar ve eğitim sistemlerini buna göre düzenliyorlardı. Bazıları da İslâmî ilimlerin ve disiplinlerin tedvîni öncesinde var olan selefi düşünceye referansta bulunuyor sonradan ortaya çıkan kıyas ve icma gibi delillere itibar etmiyorlardı. İslâm'ın ilk asırlarında ortaya çıkan ekol ve mezheplerle 1857 sonrası Hint alt-kıtasında ortaya çıkan akımların en temel farkı ikincisinin tepkisel olmasıydı. İngiliz yönetimine ve kültürüne olan bu tepki ise akımların daha doğarken şu veya bu şekilde "hastalıklı" doğmasına sebep olmuştu. Kimisi zamanla bu hastalığı büyük oranda üzerinden atmış olmasına rağmen kimisi kendisini hastalığın pençesine tamamen teslim etmişti. Ancak bu hastalığın tesirinden tam olarak kurtulan olmamıştır. Geleneksel akımlar içerisinde mütâlaa ettiğimiz "Ehl-i hadis", "Diyobendi" ve "Birelvî" ekollerini daha iyi tanıyabilmek ve anlayabilmek için vücuda geldikleri zaman dilimini iyi

okumak ve ona göre yargıda bulunmak gerekmektedir. Dönem ve şartlar anlaşılmeden ulaşılabilecek kanaat “mutlak doğru”ya göre bir yere sahip olsa bile eksik ve belki de yanlış olacaktır. Bu, şartlar gözardı edilerek 1400 yıl sonra Cemel ve Sıffin vakalarıyla ilgili kanaat bildirmeye benzerdir.

a. Ehl-i Hadis Ekolü ve İslâm Araştırmalarına Katkısı

Hint alt-kıtasında İslâmî ilimlerin gelişmesine ciddi katkıları olan Ehl-i hadis cemaati Seyyid Nezîr Hüseyin Dihlevî (1805-1902)¹⁵ ve Sıddık Hasan Han Kannevcî'nin (1832-1890) düşünceleri etrafında kurulmuştur. Her ikisi de meşhur Rahîmiyye Medresesi mezunudur. Ekolün temel düşüncesi Kur'ân ve sünnetin nassını esas alarak Müslümanların problemlerine çözüm getirmektir. Bu sebeple fıkıh mezheplerini¹⁶ ve bid'at ve hurâfe içerisinde olduğunu söyledikleri mevcut tasavvuf ekollerini reddetmişlerdir. Alt-kıtadaki entelektüel kesimi etkileyen Ehl-i hadis düşüncesi kısa zamanda yayılmıştır.¹⁷ Ekolün

15 Hayatı hakkında bkz. Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, Haydarâbâd-Dekken 1947-1959, c. VIII, s. 497-501; Seyyid Ahmed Han, *Makâlât-ı Sir Seyyid*, nşr. M. İsmâil Pânîpati, Meclis-i Terakî-i Edeb, Lahor 1965-92, c. XVI, s. 324; Ebu Yahya İmam Han Nevşehrevî, *Terâcim-i Ulemâey Hadîs Hind*, Riyaz Brothers, Lahor 1992, s. 132-59; Rahman Ali, *Tezkire*, s. 595; Şeyh Muhammed İkrâm, *Mevc-i Keyser*, Lahor 1992, 17. bsk., s. 68-70; Halid Zaferullah Daudî, *Şah Velîyyulâh Dihlevî'den Günümüze Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 195-198.

16 Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, c. VIII, s. 498; Nevşehrevî, *Terâcim*, s. 143.

17 Ehl-i hadis ekolü mensuplarının İngilizlerle ilişkisi ve büyümesiecessüs ve tartışma konusu olmuştur. Konuyla ilgili eser yazarlardan bazıları cemaatin ileri gelenlerini İngilizlerle iyi ilişki içerisinde olmakla suçlamıştır. İngilizler Vehhâbilik ithamı ile hem Ehl-i hadis'i hem de Seyyid Ahmed Şehîd ve arkadaşlarını kontrol altına almaya çalışmıştır. Ancak kendilerine karşı silahlı mücadele veren Seyyid Ahmed Şehîd ve arkadaşlarına karşı daha sert davranırlarken Nezîr Hüseyin ve talebelerine ılımlı davranmışlardır (değerlendirme için bkz. Seyyid Muhammed Miyân, *Ulemâ-i Hind ka Şândâr Mâzî*, Karaçi 1986-92, c. II, s. 235; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara 1946, c. III, s. 390). Nezîr Hüseyin 1857 bağımsızlık savaşında zorda olduğu anlaşılan bir İngiliz kadını 3,5 ay korumasında tuttuğu için ona 1300 rupi para ve memnûniyet berati verildiği (bkz. Rahman Ali, *Tezkire*, s. 595) ile ilgili bilgi de dikkate değerdir. Ayrıca ona 1898 yılında İngilizler tarafından “şemsü'l-ulemâ” ünvanı verildi. Ehl-i hadis içerisinde yer aldıkları halde İngilizler'e karşı sert tavır takınan ve silahlı cihadı öngören Emir Velâyet Ali (ö. 1269/1852) ile kardeşi Emir İnâyet Ali (ö. 1274/1858) kontrolündeki Sadıkpürîler grubu Ehl-i hadis içerisinde farklı bir çizgiye sahiptir. Bunlar Seyyid Ahmed Şehîd ve arkadaşı Şah İs-

büyümesinde Nezir Hüseyin Dihlevî'nin eğitim-öğretim, Sıddık Hasan Han'ın telif ve teşkilatlanma faaliyetleri özellikle etkili olmuştur. Sıddık Hasan Han, Bopâl Emiresi Nevvâb Şâh Cihân Begüm ile evlenip 1867 yılından itibaren onun yetkilerine ortak olunca bu bölgede hadis ve sünnete olan rağbeti artırmak için büyük maddî fedakârlıklar da bulunmuş ve Bopâl şehrini bir kültür merkezi hâline getirmiştir. Başta Kütüb-i Sitte olmak üzere temel hadis kaynakları bir yandan Urduca'ya tercüme edilmiş diğer yandan da bunların muhtelif dillerde şerhi yapılmıştır. Şahsî matbaasında ve başka ülkelerde bastırıldığı iki yüzü aşkın kıymetli kitabı bedava dağıtan ve dünyanın çeşitli ilim merkezlerine gönderen Sıddık Hasan Han'ın kendisi de iki yüzden fazla eser telif etmiştir. Bopâl'da hadis ezberleme yarışmaları yapılmış ve mesela *Sahîb-i Buhârî*'yi ezberleyenlere bin rupî gibi yüksek bir ödül verilmiştir.¹⁸ Ekolün güçlenmesi ve günümüze taşınmasında öne çıkan üçüncü isim Abdullah Gaznevî (1814-1881)¹⁹ ve Gaznevî ailesidir. Yirmi yedi çocuğu olan Abdullah Gaznevî adı 1901'de Dârululûm-i Takviyetü'l-İslâm olarak değiştirilen Amritsar'daki Medrese-i Gazneviyye'de dersler vermiş ve pek çok talebe yetiştirmiştir.²⁰

Ehl-i hadis ekolünün Hint alt-kıtasının muhtelif bölgelerinde çok sayıda medresesi bulunmaktadır. Muhammed İbrâhim Âravî (ö. 1903) tarafından 1297/1880 yılında Âra'da (Bihâr) kurulan Medrese-i Ahmediyye *Tuhfetü'l-ahvezî* müellifi Abdurrahmân Mübârekpûri gibi âlimler yetiştiren bir eğitim kurumudur. Doksan kadar küçük medresenin bağlı olduğu müessesese Abdülaziz Rahîmâbâdî tarafından Dârulu-

mâil Şehîd'in yolundan gidiyorlardı. 1864'te Ambela'da İngilizler'e karşı ayaklanan grup İngiliz yönetimi tarafından kontrol altına alındı, hapis ve sürgünle cezalandırıldı.

Ehl-i hadis cemaatinin İngiliz yanlısı olduğunu söylemek zordur. Ancak İngiliz yönetimi onları kendi tarafına çekmek ve hizmetlerinden yararlanmak için bu gruba karşı yumuşak davranmış, onlar da buna bir manada olumlu cevap vermişlerdir. Başka cemaat mensuplarının Ehl-i hadisle ilgili aşırı yorumlarına ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

18 Sıddık Hasan Han'ın hayatı ve hizmetleri için bkz. Sıddık Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, c. III, s. 271-80; a.mlf., *et-Tâcu'l-mükellel*, Beyrut 1983, s. 541-50; Saeedullah, *The Life and Works of Muhammad Siddiq Hasan Khan Nawab of Bhopal*, Lahore 1973; Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtir*, c. VIII, s. 187-195; Nevşehrevî, *Terâcim*, s. 277-297; Raziyye Hâmid, *Nevvâb Siddık Hasan Hân*, Delhi 1983, s. 73-227; Cüneyt Eren, *Sıddık Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri*, EKEV Yayınları, Erzurum 2001.

19 Hayatı için bkz. I. Husain Siddiqui, "Gaznevî, Abdullah b. Muhammed", *DİA*, c. XIII (İstanbul 1994), s. 486.

20 Gaznevî ailesi ve ilmî hizmetleri için bkz. Muhammed Eslem Seyf, *Tabrîk-i Ehl-i Hadîs Târîh key Âiney meyn*, Faysalâbâd 1994, s. 331-350.

lûm-i Ahmediyeye Selefiyye adıyla Derbhanga'da (Bihâr) devam ettirilmiştir. Kurum 1940'tan bu yana *el-Hüddâ* isimli 15 günlük bir dergi yayınlamakta ve eser neşri için Hamîdiye Berkî Press adıyla bir matbaa işletmektedir. 1911 yılında Delhi'de kurulan ve ilk müderrisi Muhammed İbrâhim Mîr Siyâlkôtî olan Dârulhadis-i Rahmâniye medresesi ise birçok meşhur âlim yetiştirdikten sonra 1947 yılında bütün bina, emlak ve kütüphanesiyle Camia Milliye İslâmiyye'ye iltihâk etmiştir. Medrese bir süre *Muhaddis* adıyla aylık ilmî bir dergi de çıkarmıştır. Ekolün eğitim ve araştırma hizmeti veren diğer önemli medreseleri ise şunlardır: 1856'dan önce Conpûr'da kurulan Medrese-i Kur'âniyye, 1869'da Mao Nath Bhancan'da kurulan Medrese-i İslâmiyye (şimdiki adı Medrese-i Âliye), 1875'ten önce Mîrat'ta kurulan Dârulhadis-i Matlaülulûm, 1880'de Benâres'ta kurulan Medrese-i Saîdiyye, 1887'den önce Gâzîpûr'da kurulan Medrese-i Çeşme-i Rahmet, 1892'de Delhi'de kurulan Medrese-i Alicân, 1893'te Lekkokey'de (Pencâb) kurulan Medrese-i Muhammediyye, 1897'de Benâres'te kurulan Misbâhülhüdâ (şimdiki adı Câmia Rahmâniye), 1919'da Cennetiypûr'da (Bengâl) kurulan Medrese-i Âliye ve 1925'te Muzafferpûr'da (Bihâr) kurulan Dâruttekmîl Medresesi. Günümüzde ekole bağılı medreselerin sayısı binleri bulmuştur.²¹ Ehl-i hadis ekolünün günümüzdeki en etkin eğitim, araştırma ve yayın kurumu 29 Kasım 1963'te Benares'te kurulan Câmia Selefiyye'dir. Kurum eğitim faaliyetinin yanında ulusal ve uluslararası düzeyde ilmî toplantılar düzenlemekte ve iki dergi çıkarmaktadır. Câmia Selefiyye'ye bağılı olarak 1974'te kurulan el-Mektebetü's-Selefiyye'nin neşrettiği ilmî eserlerin sayısı 200'den fazladır. Bunlar arasında klasik hadis kaynakları ve şerhleri, hadis müdafaasına dair eserler, tefsirler, İbn Teymiyye'nin, Şâh Veliyyullah'ın ve oğullarının önemli kitapları bulunmaktadır.

Cemaat üyeleri tarafından farklı bölgelerde dergiler de çıkarılmaktadır. Muhammed Hüseyin Batâlvî tarafından çıkarılan Urduca *İşâ'atu's-Sünne* ile Hacı İmdâdu'l-Ali'nin Seyyid Ahmed Han'ın görüşlerini çürütmek için 1881 yılında Muradâbâd'da yayınladığı *Te'yî-*

21 Medreseler ve yayın faaliyetleri için bkz. Nevşehrevî, *Terâcim*, s. 100-106, 108-188; Seyf, *Tabrîk-i Ehl-i Hadîs Târih*, s. 482-515, 539-549; İrşâdülhak Eserî, *Pâk-u Hind meyn 'Ulemâey Ehl-i Hadîs ki Hidmât-ı Hadîs*, Faysalabad 1990, s. 33-58. Hadis sahasındaki hizmetleri ve neşrettikleri hadis kitapları için bkz. İmam Yahya Han Nevşehrevî, *Hindustan meyn Ehl-i Hadîs ki İlmî Hidmât*, Mektebe-i Nezirîyye, Sahival 1391; Daudi, *Pakistan ve Hindistan'da Hadîs*, s. 253-5,309-12; Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadîs Çalışmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992, s. 88-94.

dü'l-İslâm dergileri cemaatin ilk dergileridir. Senâullâh Amrîsarî'nin 1903 yılında çıkardığı (Ahbâr-ı) *Ehl-i Hadîs* Kalkütta'da çıkan *Ziyâü's-sünne*, Siyâlkôt'ta çıkan *el-Hâdî* ve 1927 yılında Amrîsarî'de çıkan *Tevhîd* dergileri cemaatin günümüze kadar gelemeyen önemli Urduca dergilerindedir. Yayını duran onlarcasından başka bugün Hindistan ve Pakistan'da ekole mensup âlimler tarafından çok sayıda ilmî dergi çıkarılmaktadır.²²

b. Diyobendî Ekolü ve İslâm Araştırmalarına Katkısı

İngilizler'in ülkeye hâkim olmasını ve Müslümanların toplum üzerindeki etkinliğini yok etmesini içlerine sindiremeyen bir grup genç âlim, Muhammed Kâsım Nânevî'nin (1832-1880) öncülüğünde 30 Mayıs 1866 tarihinde Delhi'ye yakın Diyobend kasabasında bir medrese açmaya karar verirler. Medresenin üzerine oturduğu ilkeler²³ ve programın iyi uygulanması yanında Hint alt-kıtasındaki çeşitli eğilimleri belli ölçüde içinde barındırması,²⁴ küçük Çatta mescidinde açılan medresenin kısa zaman içerisinde büyümesini sağlamıştır. Nitekim, eğitim-öğretim ve araştırma hizmetleri için yeni binalar yapılmış, bunlar zamanla 230 dersane, 400 oda, 8 öğrenci yurdu ve büyük bir kütüphane boyutuna ulaşmış, neticede kurum, medreseden üniversiteye (dârululûm) dönüşmüştür.²⁵ Dârululûm-ı Diyobend'in bu başarısı üzerine Şehârenpûr'da "Mezâhiru'l-ulûm" ve Muradâbâd'da "Kâsimu'l-ulûm" medreseleri kuruldu. 1900 yılına gelindiğinde Diyobend'e bağlı 40'tan fazla medrese kurulmuştu. M. Kâsım Nânevî, ardından Reşîd Ahmed Gangôhî (1825-1905) ondan sonra da medresenin ilk talebesi olan Mahmud Hasan'ın (1851-1920) yönetimi üstlenmesi, medresenin yetkin kişiler elinde sağlıklı olarak gelişmesini sağlamıştır. Mahmud Hasan zamanında Dârululûm'un maddî gelişimine paralel olarak eğitim kalitesi de yükseldi. Kısa zamanda şöhreti

22 Bkz. Nevşehrevî, *Terâcim*, s. 100-106; Seyf, *Tabrîk-i Ehl-i Hadîs Târih*, s. 539-549.

23 Medresenin kuruluşu gâyesi ve ilkeleri için bkz. Muhammed Tayyib, *Târih-i Dârululûm-ı Diyobend*, Karaçi ts., s. 15-16, 19-20; Ziya-ul-Hasan Faruqi, *The Deoband School and the Demand for Pakistan*, Progressive Books, Lahore 1962, s. 25-6; Menazir Ahsen Geylânî, *Sevânih-i Kâsımî*, Lahor ts., c. II, s. 94; Aziz Ahmad, *Islamic Modernism in India and Pakistan 1857-1964*, London 1970, s. 103-4; Ghazanfar Ali Khan, "Educational Conditions of Indian Muslims During 19th Century", *Journal of the Pakistan Historical Society*, LII/1 (Karaçi 2004), s. 67-70.

24 Bkz. Ahmad, *Islamic Modernism*, s. 105; Azmi Özcan, "Dârululûm", *DİA*, c. VIII (İstanbul 1993), s. 554-555.

25 İkrâm, *Mevc-i Kevser*, s. 207.

tüm İslâm âleminde duyulan ve “Doğu’nun Ezheri”²⁶ denilen medreseye çeşitli ülkelerden öğrenciler de gelmiştir. Mahmud Hasan, aradaki olumsuz tartışmaları sona erdirebilmek ve İngiliz eğitim sisteminin menfî tesirlerini bertaraf etmek için Dârululûm-ı Diyobend ile Aligarh Koleji arasında hoca ve talebe değişimi anlaşması yapılmasını temin etti. Buna göre Aligarh müfredatındaki dinî bilgi eksikliğini Diyobend, Diyobend’deki müsbet ilim ve İngiliz dili eksikliğini Aligarh karşılayacaktı.²⁷ Kur’ân öğretileri akademisi (Nezâretü’l-Maârifî’l-Kur’âniyye),²⁸ Cemiyetü’l-Ensâr ve Cemiyet-i Ulemâ-yı Hind adlı kuruluşlar da Diyobendî ekolü tarafından kurulmuştur.²⁹

Dârululûm-ı Diyobend yapılanması itibarıyla bir araştırma kurumu olmasa da eğitim yanında araştırmaya da önem vermiştir. Kurumda 1912’de başlatılan devre-i hadis ile 1932’de başlatılan devre-i tefsir lisansüstü eğitime denk düşmektedir. Bu çalışmaların düzenli yürümesi için 1912 yılında Dârulhadis ve 1940 yılında Dâruttefsîr kurulmuştur. Devre-i hadis ve devre-i tefsire, başka bölgelerde açılıp Dârululûm-ı Diyobend sistemine bağlı olarak eğitim hizmeti veren medreselerden mezun olan talebe de katılabilmekteydi. Meclis-i Ma’ârifî’l-Kur’ân, Kur’ân ilimleri ve tefsir sahasında araştırma yaptırmak ve telif eserler vermek için kurulmuştur. Dârululûm’un Dâruliftâ adıyla 1892 (1310) yılında kurulan bölümünde mezun talebeye bir yandan fetva verme usûlü (iftâ usûlü) öğretilirken öte yandan da halkın sorduğu dinî meselelere bölümdeki müftüler tarafından verilen fetvalar derlenmekteydi.³⁰ Diyobend Dârululûmu’nun Arap dili ve edebiyatına da büyük katkıları olmuştur.³¹

Ülke genelinde Dârululûm-ı Diyobend’in birer kolu olarak pek çok dârululûm ve medrese vücûda gelmiştir. Dârululûm’un hocaları veya idare heyeti bu medreselerin ilmî ve idârî işleyişini düzenli bir şekilde teftiş ederler. Saadet Ali tarafından Kasım 1866’da Sehârenpûr’da

26 Bkz. Asaf A.A. Fyze, “Islamic Studies in India”, *Mélanges Louis Massignon*, c. II (Damascus 1957), s. 207.

27 Bkz. Faruqi, *The Deoband School*, s. 56; Ahmad, *Islamic Modernism*, s. 108.

28 Bkz. Faruqi, *The Deoband School*, s. 59.

29 Konunun ayrıntısı için bkz. Abdulhamit Birişik, “Şeyhu’l-Hind Mahmud Hasan Diyobendî”, *İlim ve Sanat*, sy. 41 (İstanbul 1996), 55-69.

30 Muhammad Khalid Masud, “Fetâvâ-yı Dârululûm-ı Diyubend”, *DİA*, c. XII (İstanbul 1995), s. 440-441; a.mlf., “Fetâvâ-yı Reşidiyye”, *DİA*, c. XII (İstanbul 1995), s. 445.

31 Zübeyr Ahmed Fârûkî, *Müsâbemetü Dâri’l-’ulûm bi Diyobend fi’l-edebi’l-’Arabî hattâ ’âm 1980*, New Delhi 1990.

Medrese-i Şehârenpûr adıyla kurulan ve adı Muhammed Mazhar tarafından Mezâhirü'l-ulûm olarak değiştirilen medrese Halil Ahmed Sehârenpûrî'nin 1896 yılında başlayan idaresi döneminde büyük bir ilerleme kaydetti. Hindistan'daki Kütüb-i Sitte şârihlerinden büyük bir kısmı bu medreseye mensuptur. Medresenin geniş bir kütüphanesi ve araştırma birimleri bulunmaktadır. Medresetü'l-Gurebâ Kâsîmu'l-ulûm adıyla kurulan ve Muhammed Kâsım Nânevteví tarafından 1878 yılında Câmia Kâsimiyye olarak adlandırılan medrese Uttar Pradeş eyâletinin Muradâbâd şehrinde bulunmaktadır. Medresede Müfti Kifâyetullah, Kadı Ather Mübârekpûrî ve Hıfzurrahman Sihvarvî gibi Hilâfet Hareketi ve Cemiyet-i Ulemâ-i Hind'de görev alan şahsiyetler yetişmiştir. Mevlânâ Ahmed Ali Sehârenpûrî'nin yönlendirmesi sonucunda Hacı İsmâil tarafından 1866'da (?) Rander'de (Gucerat) kurulan Medrese-i Eşrefiyye, büyük hadisçi Seyyid Ahmed Hasan Amrohavî'nin yönlendirmesi doğrultusunda 1880'lerde Amruha'da kurulan Câmia İslâmiyye Arabiyye, Hafız Muhammed Sâlih tarafından 1895 yılında Raypûr'da kurulan ve Pakistan'ın kuruluşundan sonra 1949'da Sahival'a intikal eden Câmia Reşîdiyye, Mevlânâ Emînüddîn ve Enver Şâh Keşmîrî tarafından 1897 yılında Delhi'de kurulan Medrese-i Emîniyye, Mevlânâ Hakim Bereket Ahmed tarafından 1899 yılında Tonk'ta kurulan Dârululûm Halîliye Nizâmîyye, Mevlânâ Ahmed Hasan'ın girişimleri ile 1908 yılında Dabhel'de (Gucerat) kurulan Câmia Arabiyye Ta'lîmüddîn, Halil Ahmed Sehârenpûrî tarafından 1917 yılında Rander'de kurulan Câmia Hüseyiniyye, Gulâm Nebî tarafından 1919 yılında Tarapûr'da (Gucerat) kurulan Câmia Arabiyye Ta'lîmü'l-İslâm, Hayr Muhammed Calenderî tarafından 1931 yılında Calender'de kurulan ve Pakistan'ın kuruluşundan sonra Multan'a intikal eden Hayru'l-medâris eğitim ve araştırma hizmetlerini birlikte yürüten önemli Diyobendî medreselerindedir. Bunlar içerisinde Dabhel'deki Câmia Arabiyye Ta'lîmüddîn, Dârululûm-ı Diyobend'e benzetilir. Çok geniş ve modern binaları, güzel düzenlenmiş geniş koleksiyonlu kütüphanesi ve ilmî eserler neşreden Meclis-i İlmî adlı bir yayım birimi bulunan medresede eğitim ve araştırma hizmetleri birlikte verilmektedir.

Pakistan'ın kurulmasıyla daha rahat bir teşkilatlanma imkânına kavuşan Diyobendî ekolü mensupları³² Pakistan'ın her bir tarafına medrese ve dârululûm açmaya başladılar. Bu ekol mensuplarınca açılıp ekolün düşünceleri doğrultusunda faaliyet gösteren medrese ve okul-

32 Sayyid A.S. Pirzada, "The Role of Deobandi Ulama in Pakistan's Politics: 1947-1956", *South Asian Studies*, VII/2 (Lahor 1990), s. 64-81.

ların 1970’li yıllardaki sayısının dokuz bini aştığı bildirilmektedir.³³ Bunlar içerisinde Müfti Muhammed Şefi tarafından 1951 yılında Karaçı’de kurulan ve şu anda Muhammed Refi’ Osmânî tarafından idare edilen Câmia Dârululûm tam bir üniversite sistemine sahiptir. Kampüste ilmî faaliyetler için kullanılan muhtelif birimler vardır.³⁴ Müfti Muhammed Hasan tarafından hocası Eşref Ali Tânevî adına 1947 yılında Lahor’da kurulan Câmia Eşrefiyye şu anda çok sayıda birimi ve modern binaları olan bir eğitim ve araştırma kurumudur.³⁵ Afganistan’a sınır olan Serhat eyaletindeki Diyobendî medreselerinin Sind ve Pencap’takilere nazaran nasscı ve kültürel hayattan kopuk olduğu da gözlenmektedir. Bunlar içerisinde Akora Hatak’taki Câmia Hâkaniyye meşhurdur.

Dârululûm-ı Diyobend ve bağlı medreseler tarafından neşredilen *el-Kâsım* (1328/1910) *er-Reşîd* (1921), *Dârululûm* (1941), *el-Furkân* (Leknev), *Burbân* (Delhi) adlarıyla Urduca *Da’vetü’l-hak*, *ez-Ziyâ*, *el-Yakaza ve ed-Dâ’i* gibi dergiler ilk yılların ürünüdür. Diyobendiler tarafından 1980 yılına kadar çıkartılan Urduca, Arapça ve İngilizce dergi ve gazetelerin sayısı yüz otuzdan fazladır.³⁶ Dârululûm-ı Diyobend’e bir eğitim ve araştırma kurumu hüviyeti kazandıran bir diğer unsur, bin beşyüzü aşkın nâdir yazmayı ihtiva eden yaklaşık yüz otuz bin kitaplık kütüphanesidir.³⁷ Nedvetü’l-Musannifin ise ekolün en önemli araştırma kurumu olup Hıfzurrahmân Sihvarvî, Müfti Atıkurrahmân Osmânî ve Bedr-i Âlem Mirâtî gibi âlimler tarafından dinî ve ilmî konularda çalışmalar yürütmek için 1938 yılında Delhi’de kurulmuştur. Kurum, kuruluş gâyesi doğrultusunda bazısı onlarca cildi bulan çoğu telif yüzlerce eser neşretmiştir.³⁸

Diyobendî ekolüne mensup âlimler ortaya koydukları eserler sebebiyle İslâm dünyasında şöhret yapmışlardır. Bunlar içerisinde Hacı İmdâdullah Tânevî (1817-1899), M. Kâsım Nânevtevî (1832-

33 Mahbûbu’r-Rahmân, “Dârululûm-ı Diyobend”, *Fikr u Nazar*, XVIII/7 (İslamâbâd 1981), s. 15.

34 Bkz. <http://www.darululoomkhi.edu.pk/> (15 Ağustos 2004).

35 <http://www.ashrafia.org.pk/index.html> (15 Ağustos 2004).

36 Bkz. Semî’l-Hak, “Ulemâ-i Diyobendî aor Meydân-ı Şehâfet”, *Beyyinât*, XXXVII/1-2 (Karaçı 1980), s. 49-59.

37 Kütüphanenin kataloğu yapılmıştır bkz. Muhammed Zafirüddin (haz.), *Te’âruf-i Mahtûtât-i Kütübâne-i Dârululûm*, I-II, Diyobend 1969-1972.

38 Nedvetü’l-Musannifin için bkz. Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, s. 79-81.

1880), Reşîd Ahmed Gangohî (1825-1905), Şeyhü'l-Hind Mahmud Hasan Diyobendî (1851-1920), Halil Ahmed Sehârenpûrî (1852-1927), Eşref Ali Tânevî (1863-1943), Enver Şâh Keşmîrî (1875-1934), Ubeydullah Sindî (1872-1944), Şebbir Ahmed Osmânî (1885-1949), Hıfzurrahmân Sihvarvî (1901-1962), Zafer Ahmed Osmânî (1892-1974), M. İdris Kandehlevî (1899-1974), Müfti M. Şefî Diyobendî (1897-1976), Abdulmâcid Deryabâdî (1892-1978), M. Manzûr Nu'mânî, M. Yusuf Bennûrî, M. Takî Osmânî isimleri öne çıkanlardır.³⁹

c. Birelvî Ekolü ve İslâm Araştırmalarına Katkısı

Mensuplarınca “Cemaat-i Ehl-i Sünnet” olarak adlandıran Birelvî cemaati ekseriyetle, az eğitilmiş Müslüman kesimin ilgisini çeken tasavvuf ağırlıklı bir harekettir. Ahmed Rızâ Han Birelvî'nin (1865-1921)⁴⁰ kişiliği etrafında XIX. yüzyılın son çeyreğinde oluşmaya başlayan hareketin fiilî oluşumu 1904 (1903) yılında kendisi, kardeşi Hasan Rızâ (ö. 1908), oğlu Hamid Rızâ (ö. 1943) ve talebesi Zaferüddîn Bihârî (ö.

39 Dârululûm-i Diyobend için bkz. Seyyid Mahbûb Rızvî, (*Mükemmel*) *Tâ-rihi Dârululûm-i Diyobend*, I-II, Kütübhâne Merkez-i İlm o Edeb, Kara-çi ts.; Barbara Daly Metcalf, *Islamic Revival in British India: Deoband 1860-1900*, Princeton 1982; Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis*, s. 198-201, 210-218, 222-227; Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, s. 80-87; Birişik, *Hind Altkütası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 174-176; *er-Reşîd* (Dârululûm-i Diyobend Number), IV/2-3, Lahor 1396/1976.

40 Bu akımın kurucusu ve en önemli ismi olan Ahmed Rızâ Han Birelvî ilim ve tasavvuf ehli bir aileden gelmektedir. 1856 yılında Uttar Pradeş eyaletine bağlı Râey Bireli kasabasında doğdu. Babası Nakî Ali Han ve dedesi Rızâ Ali Han eserleri bulunan âlim kimselerdi. İhsân İllâhî Zahîr'e göre Ahmed Rızâ Han'ın ecdâdı Şîlikten Sünniliğe geçmiştir ve Ahmed Rızâ Han b. Nakî Ali b. Rızâ Ali b. Kâzım Ali şeklinde devam eden nesebi bunu açıkça göstermektedir (bkz. *el-Birelvîyye*, Lahor 1984, s. 21). Patan (Peştun) olan dedeleri XVII. yüzyılda Kandehâr'dan Bâbürlülere talebi üzerine Hindistan'a geldi ve burada bir süre devlet hizmetinde bulundu. Devletin kendilerine bağışladığı araziler sebebiyle refah içerisinde yaşadılar. Erken yaşta tahsilini tamamlayan Ahmed Rızâ Han'ın çok küçük yaşta fetva vermeye ve ders okutmaya başladığı ifade edilir (bkz. Muhammed Mesud Ahmed, “Rızâ Hân”, *UDMİ*, c. X, Lahor 1966, s. 279-282). Ahmed Rızâ Han'ın İngiliz yönetimiyle olan ilişkileri de incelenmesi gereken bir konudur. O İngiliz yönetimine yönelik bir faaliyet içerisinde olmadığı gibi yayınladığı fetvalar ve kaleme aldığı kitaplarla hep onlara destek vermiştir; bkz. Birişik, *Hind Altkütası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 181-182; Syed Jamaluddin, “The Barelvis and Khilafât Movement”, *Communal and Pan-Islamic Trends in Colonial India*, ed. Mushirul Hasan, New Delhi 1985, s. 401.

1962) tarafından Raey Birilî’de kurulan ve daha çok Medrese-i Ehl-i Sünnet ve Cemaat diye anılan Dârululûm-ı Manzaru’l-İslâm ile gerçeleşmiştir. Manzaru’l-İslâm, ekolün eğitim-öğretim, araştırma ve tebliğ faaliyetlerinin merkezi olmuştur. 1887 yılında Lahor’da Dârululûm-ı Nu’mâniyye, 1900 yılında Patna’da Medrese-i Hanefiyye, 1920 yılında Muradâbâd’da Câmia Na’îmiyye, 1924 yılında Lahor’da Dârululûm Hizbu’l-Ahnâf, 1937 yılında Birilî’de Dârululûm Mazharu’l-İslâm ve 1940 yılında Nagpûr’da Câmia Arabiyye İslâmiyye kurulmuş olup ekolün öğretim ve araştırma hizmeti buralarda yürütülmektedir. Sonuncusu Abdurreşid Han Fetihpûrî tarafından kurulmuş olup beş şubesi vardır ve Nagpûr Üniversitesi’nin şarkiyat bölümlerine öğrenci göndermektedir.

Ahmed Rızâ Han matbaacılığa önem vermiş ve kitapları basılarak ülke geneline yayılmıştır. Birelvî ekolünün ilk aylık ilmî dergisi 1898 târihli *Tuhfe-i Hanefiyye*’dir. Hüseyin Rızâ 1920’de aylık *er-Rızâ* (1920) dergisini yayınlamıştır. İlk defa 1864 yılında Rampûr’da yayınlanan *Debdebe-i Sikenderî* adlı haftalık gazete takriben 1900 yılından itibaren Birelvî ekolünün en önemli ilmî ve fikrî yayın organı hâline gelmiştir. Günümüzde Birelvîlerin İslâm araştırmaları yapan kurumları ağırlıklı olarak Pakistan’da ve Avrupa ülkelerinde olduğu için ilmî araştırma merkezleri ile ilmî dergileri de buralarda bulunmaktadır. Mesela Ahmed Yar Han Naimî’nin Gucerat şehrindeki Câmî’a Gavsiiyye Na’îmiyye’si, Pir Kerem Şah Ezherî’nin Beyra’da babası tarafından 1925 yılında kurulan Dârululûm-ı Muhammediyye Gavsiiyye’si önemli kurumlardır. Pakistan’da Ebü’l-Hasenât M. Ahmed Kâdirî, M. Tâhirü’l-Kâdirî, Ahmed Şah Nûrânî ve daha birçok meşhur Birelvî âlimi vardır ve bunlar birçok eğitim ve araştırma merkezi kurmuşlardır.

Birelvî ekolünün eser telifi bakımından en velûd şahsiyeti ekolün kurucusu Rızâ Han’dır. 1968 yılında kitap telifine başlayan Rızâ Han, Mesud Ahmed’e göre binden fazla kitap ve risâle kaleme almıştır.⁴¹ İslâmî ilimlerin yanında bir kısmı teknik konularla ilgili olan bu eserleri içerisinde fetvalarının⁴² ve 1911 yılında hazırladığı *Kenzü’l-İman fî tercemeti’l-Kur’ân* adlı Kur’ân tercümesinin ayrı bir yeri vardır. Birelvîler ile Diyobendîler arasında en çok Hz. Peygamber’in “âlimu’l-gayb”, “nûr” ve “her yerde hâzır ve nâzır” olup olmadığı konusu tartışılmıştır. Ekoller arasında bu konuların tartışıldığı onlarca kitap ya-

41 Mesud Ahmed, “Rızâ Hân”, s. 282.

42 Geniş bilgi için bkz. Muhammad Khalid Masud, “Fetevâ-yı Rızviyye”, *DİA*, c. XII (İstanbul 1995), s. 445-446.

zılmıştır ve yazılmaktadır.⁴³ Birelvî ekolü âlimleri içerisinde ikinci önemli şahsiyet Naîmüddîn Muradâbâdî'dir (1882-1948). Seyyid Dî-dâr Ali (ö. 1935), Emced Ali (ö. 1948), Haşmet Ali (ö. 1960), Zafe-rüddîn Bihârî (ö. 1962) ve Burhânu'l-Hak Cebelpûrî (1892-1984) de ekolün önemli ilmî şahsiyetlerindedir. Ancak bunlar tarafından yazı-lan eserlerin ekserisi İslâmî ilimlere yenilik getirecek ve ciddi bir katkı sağlayacak karakterde görünmemektedir. Ekole ait sırf İslâmî araştı-rmalara hasredilen ilmî temeller üzerine kurulu bir araştırma birimi de bulunmamaktadır.

2. Yarı Geleneksel Eğitim ve Araştırma Kurumları

a. Nedvetü'l-Ulemâ

Nedvetü'l-ulemâ Hint alt-kıtasındaki İslâm araştırmalarına önemli katkılar sağlayan bir kurum ve harekettir. Nedvetü'l-ulemâ'nın temeli Feyz-i Âm Medresesi'nin kuruluş yıldönümünde Kanpûr'da biraraya gelen muhtelif fikir ekollerine mensup âlimler tarafından 1892 (1310) yılında atılmıştır. Sağlam eski ile faydalı yeni arasında bir yol takip etmek için Encümen-i Nedvetü'l-Ulemâ adıyla kurulan kurum çok kısa zaman içinde birçok kesimin desteğini alarak büyüdü. Nedve'nin kuru-luşunda yer alamayan Şiblî Nu'mânî ilk olarak 1894 yılında yapılan yıl-lık toplantıya katılarak hareketin gelecekteki çizgisinin belirlenmesinde büyük rol oynadı. Ancak Şiblî'nin fiilî idareciliği 1905-1913 yılları ara-sında olmuştur. Dârululûm-ı Diyobend gibi tamamen halkın desteğiyle ayakta duran Nedvetü'l-Ulemâ, klasik medreseler ile modern bir eği-tim kurumu görüntüsü veren Aligarh Koleji arasında hassas bir yerde bulunmaktaydı. Merkezi 2 Eylül 1898'de Kanpûr'dan Leknev'e taşı-nan Nedvetü'l-Ulemâ İslâm eğitimi ile ilgili tasarılarını gerçekleştirmek için kurduğu dârululûmu 2 Kasım 1898 tarihinde öğretime açtı. Dâru-lulûmda Ders-i Nizâmî diye bilinen program biraz değiştirilerek uygu-lanmakta ve İngilizce zorunlu bir ders olarak okutulmaktadır. Prog-ramda Kur'an'a ve Arap dili ve edebiyatına özel bir önem verilmiştir.

Kuruluşunu müteâkip Hindistan'ın diğer bölgelerinde de teşkilatlan-an Nedvetü'l-Ulemâ ülkenin birçok yerinde şubeler açmış, ardından da Nedve'nin programına göre eğitim yapan medrese ve okullar ku-rulmuştur. Mongîr'deki (Bihâr) Câmia Rahmâniyye ile Bopâl'daki Dâ-

43 Geniş bilgi için bkz. Abdulhamit Birışık, "Hint Alt-kıtasında Gaybın Bilin-mesine İlişkin Görüşler: Hint Alt-kıtasında Hz. Peygamber'in Gayb Bilgi-si Tartışmaları ve Tekfir", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları V*, ISAV, İstan-bul 2003, s. 289-303.

rululûm-ı Tâcü'l-Mesâcid bu kurumlardandır. Bunlar modern üniversitelere geçmek isteyen öğrenciler için özel programlar uygulamaktadır. 1957 yılında İslâm araştırmaları ve neşriyat için Nedve'nin kampüsü içerisinde Meclis-i Tahkîkât u Neşriyât-ı İslâm (Academy of Islamic Research and Publications) adıyla bir merkez kurulmuştur. Urdu, Arap, İngiliz ve Hindi dillerinde 150 kadar eser yayınlamıştır. 1960 yılından vefatına kadar Nedvetü'l-Ulemâ'nın başkanı (rektör) olan Ebü'l-Hasen Ali Nedvî (1914-1999) 1960'lı yıllarda kuruma bağlı olarak Meclis-i Tahkîkât-ı Şerî'a adlı bir birim kurarak kurumdaki İslâm hukuku çalışmalarını disipline etmek istemiştir. Sıddık Hasan Han'ın şahsî kitaplarını da içinde muhafaza eden Nedvetü'l-Ulemâ kütüphanesi İslâmî eserler bakımından oldukça zengindir. Kütüphanede bir kısmı çok eski tarihli olan 3.000 kadar değerli yazma bulunmaktadır. Nedvetü'l-Ulemâ adına neşredilen ilk dergi Şibli ve Nevvâb Habîbürrahmân Han Şirvânî (1867-1950) tarafından çıkarılan *en-Nedve* olup bazı kopukluklarla birlikte 1942 yılına kadar devam etmiştir. Ayrıca Arapça olarak yayınlanan *ez-Ziyâ* (1932-1955), *el-Ba'sü'l-İslâmî* (1955-2004), *er-Râid* (1958-) ve Urduca *Tâ'mîr-i Hayât* adlı ilmî ve yarı ilmî dergileri de vardır.⁴⁴

Nedvetü'l-Ulemâ ekolü âlimlerince kurulan en önemli araştırma kurumu bölge ilim hayatına büyük katkılarda bulunan Dâru'l-Musan-nifin Şibli Akademi'dir. Şibli Nu'mânî, Seyyid Süleyman Nedvî ve arkadaşlarınınca İslâm araştırmacısı yetiştirmek, İslâm tarih, kültür ve medeniyeti alanlarında araştırmalar yapıp eserler neşretmek için 1914 yılında A'zamgarh'ta kurulan Dâru'l-Musan-nifin'in amacına ulaşmasındaki en büyük pay Seyyid Süleyman Nedvî'ye aittir. Kurumda Nedvî'den başka Hamîdüddîn Ferâhî, Muînüddîn Ahmed Nedvî ve Abdüsselâm Kıdvâi gibi birçok ilim ve fikir adamı hizmet vermiştir. Dâru'l-Musan-nifin, bir kısmı alt-kıtayla ilgili olmak üzere siyer, İslâm tarihi, kültür tarihi, felsefe, tasavvuf gibi ilim dallarında yüzü aşkın telif ve tercüme eser neşretmiştir. Urdu, Arap ve Fars dillerinde yayınlanan bu eserlerden bir kısmı çok ciltli kitap ve ansiklopedidir. *Sîretü'n-Nebî* (I-VII), *Hulefâ-i Râşidîn*, *Siyerü's-sahâbe* (I-XII), *Târîh-i İslâm* (I-IV), *Târîh-i Devlet-i Osmâniyye* (I-II), *Târîh-i Endelüs*, *Târîh-i Fıkh-*

44 Nedvetü'l-Ulemâ hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed İshak Celis-i Nedvî-Şems-i Tebrîz Hân, *Târîh-i Nedvetü'l-Ulemâ*, I-II, Leknev 1983; Ziyâud-Din A. Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, New Delhi 1978, s. 24-27, 81-83; Jamal Malik, "The Making of a Council: The Nadwat al-'Ulama", *Zeitung der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, CXLIV/1 (1994), s. 60-91. Güncel bilgiler için bkz. <http://www.nadwatululama.org/intr.htm> (15 Ağustos 2004).

İslâm, Hindustân key Abd-i Vustâ ka Fôci Nizâm, Şi‘ru’l-Hind (I-II) ve *Şi‘ru’l-Acem* (I-V) bu önemli çalışmalarındandır. Dâru’l-Musannifin’in *Ma‘ârif* adlı aylık Urduca dergisi araştırma ürünü ilmî makâlelerin neşredildiği bir süreli yayın olma niteliğini 1920’den bu yana sürdürmektedir. Nedvetü’l-Ulemâ’nın yetiştirmiş olduğu ilk dönem ilim adamları vermiş oldukları yüksek kaliteli ilmî eserlerle alt-kıtada ve bütün dünyada haklı bir şöhret elde etmişlerdir. Şiblî Nu‘mânî, Seyyid Süleymân Nedvî, Abdulbârî Nedvî, Abdülhay Hasenî ve Ebü’l-Hasen Nedvî’nin eserleri ciddi araştırma ürünü olup ilim mahfillerinde büyük kabul görmüş ve muhtelif dillere çevirilmiştir.⁴⁵

b. Medresetü’l-İslâh

Medresetü’l-İslâh, Uttar Pradeş eyaletinin A‘zamgarh şehrinin Saray-ı Mîr kasabasında Encümen-i Islâhî’l-Müslimîn (1906) üyeleri tarafından 1908 yılında Medrese-i Islâhî’l-Müslimîn adıyla kuruldu. Adı 1909 yılında Medresetü’l-İslâh olarak değiştirildi.⁴⁶ Encümen-i Islâhî’l-Müslimîn’in kuruluş gâyesi İslâm toplumunu ıslah etmek, Müslümanlar arasındaki ihtilafları azaltmak ve Müslümanların dinî ve toplumsal meselelerini çözmek olduğu için medrese bu hedefe uygun olarak yapılandırıldı.⁴⁷ Medresenin ders müfredatı Şiblî Nu‘mânî tarafından hazırlandı. Şiblî Nu‘mânî’nin düşüncesi A‘zamgarh’taki Dâru’l-Musannifin Şiblî Akademi ile Medresetü’l-İslâh arasında ilmî ve idârî bağ kurmak ve birlikte çalışmalarını sağlamaktı. Şiblî’nin ölümüne kadar devam eden bu birliktelik sonra da sürdürüldü. Hamîdüddin Ferâhî bir süre, aynı zamanda anne tarafından akrabası olan Şiblî Nu‘mânî ve Seyyid Süleymân Nedvî ile birlikte Dâru’l-Musannifin’de çalıştı.⁴⁸

Medresenin vurgusu Kur’ân’ın anlaşılması ve tefsiri üzerinedir. İkinci sırada hadis ve fıkıh gelir. Geleneksel medrese eğitiminde yer alan mantık ve felsefenin bazı kitapları ders müfredatından çıkarılmış, onun yerine Arap dili ve edebiyatı eğitimine ağırlık verilmiştir. Medresenin tanıtımı için hazırlanan bir kitapçıkta “Kur’ân ve hadisin derinliğine

45 Dâru’l-Musannifin için bkz. Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, s. 81-83.

46 Şerefüddin Islâhî bu tarihin 20 Şubat 1927 olduğunu ileri sürmektedir; bkz. *Fikr-i Ferâhî*, Lahor 2002, s. 509-510.

47 *Madrasatu’l-İslâh ki İbtidâ aôr Uska Nasbu’l-‘ayn*, Saray-ı Mîr-A‘zamgarg 1966.

48 İştîyak Ahmed Zillî, “Hutbe-i İstikbâliye”, *Allâme Hamîdüddin Ferâhî: Hayât u Efkâr*, A‘zamgarh 1992, s. 16; Zafêrî’l-İslâm Islâhî, “Mevlânâ Hamîdüddin Ferâhî”, *a.e.*, s. 42-44.

öğrenilmesi ve çalışılması, Kur’ân ışığında eski ilimlerin yenilenmesi (*tecdid*) ve yeni ilimlerin temizlenmesi (*tathir*)” hedef olarak gösterilmiştir.⁴⁹ Bazı müsbet ilimler, İngilizce ve Hintçe de müfredata konulmuştur. Medresede İngilizce eğitimi için gereken meblağın karşılanmasında yapılan bağışların kullanılmaması prensibi benimsenmiştir. Medresede iki seviye vardır. Birinci kısım 5 yıl olup başlangıç türü kitaplar okunmakta, ikinci seviyede ise Kur’ân, Kur’ân tefsiri, Kütüb-i Sitte, Arap edebiyatı, tarih, skolastik ve modern felsefe, dinin esasları, kelâm, gazetecilik, coğrafya, tarih, Hintçe, İngilizce dersleri verilmektedir. Medresede özellikle öğrencilerin yazma ve konuşma kabiliyetlerini artırıcı etkinlikler yapılmakta, bununla ilgili yarışmalar düzenlenmektedir. Dâru’l-ma’lûmât ve Dâru’l-mübâhase adlı iki birim bu amaçla kurulmuştur.⁵⁰ Medresenin Dâire-i Hamîdiyye adı verilen yayın birimi ve matbaası başta Hamîdüddin Ferâhî olmak üzere medrese mensubu hocaların kitaplarını yayınlamaktadır. Bir dönem *el-İslâh* isimli bir de dergi çıkartılmıştır.⁵¹

Medrese mezunlarının birçoğu geçmişte çok önemli görevler üstlenmişler bir kısmı ise hâlen muhtelif önemli görevlerde bulunmaktadır. Emin Ahsen İslâhî (1904-1997), Hekim Feyyaz Ahmed İslâhî (1910-2001), Ahter Ahsen İslâhî, Necmeddin İslâhî, M. Sa’id Ensârî, yeni dönemde ise mezunlarından Bedreddin İslâhî, Ebü’l-Leys İslâhî, Sadreddin İslâhî, Ebû Bekir İslâhî, Vahîdüddin Han, Yusuf İslâhî, Ziyaeddin İslâhî bunlardan bazılarıdır.⁵² Bugün Medresetü’l-İslâh mezunlarının, Hindistan ve Pakistan’da kurduğu sadece ilmî araştırmalar yapan ve yayın faaliyetinde bulunan müesseseleri bulunmaktadır. A’zamgarh’a bağlı Belriyâğenc’teki Medresetü’l-Felâh, Delhi’deki Islamic Centre, Aligarh’taki İdâre-i Ulûmu’l-Kur’ân,⁵³ Lahor’daki İdâre-i Tedebbür-i Kur’ân u Hadîs bunlardandır. Aligarh’taki İdâre-i Ulûmu’l-Kur’ân 1985’ten bu yana *Meccele-i ‘Ulûmu’l-Kur’ân* adıyla altı aylık ilmî bir dergi çıkarmaktadır. Medrese mezunları, Encümeni Talebe-i Kadîm Medresetü’l-İslâh adıyla A’zamgarh’ta kurdukları dernek vâsıtasıyla medresenin kuruluş hedefleri doğrultusunda faaliyet göstermektedirler. Pakistan’da ise Emin Ahsen İslâhî’nin önderliğinde oluşan ve birçok dinî ve ilmî organizasyona sahip olan aktif bir

49 Şerefüddin İslâhî, *Fikr-i Ferâhî*, Lahor 2002, s. 466.

50 Kaur, *Madrassa Education in India*, s. 68-69.

51 Bkz. Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, 37-38.

52 Bkz. Şerefüddin İslâhî, *Fikr-i Ferâhî*, s. 550-621, 632.

53 Zaferü’l-İslâm, “İdâre-i Ulûmu’l-Kur’ân- Ek Câize”, *‘Ulûmü’l-Kur’ân*, IV/1 (Aligarh 1989), s. 106-115.

İslâhî grubu vardır. Bunların muhtelif ilmî ve içtimâî kuruluşları olup *Misak, Tedebbür, İsrâk, el-Mevrid* ve *Renaissance* gibi dergiler neşretmekte ve bazı yayınevleri işletmektedirler.⁵⁴

c. Câmîa Nizâmiyye

1947 yılına kadar bağımsız bir İslâm devleti olan Haydarâbâd Nizâmîliği İslâmî işler ve vakıflar bakanlarından Muhammed Enverullâh Hân Ömerî (Fazîlet Ceng Bahâdır) tarafından 1874 yılında Haydarâbâd şehrinde kurulan Câmîa Nizâmiyye kayda değer bir eğitim ve araştırma kurumudur. Önceleri faaliyetini halktan gelen destekle sürdüren kurum, Ömerî'nin talebesi olan Devlet başkanı Mîr Osman Ali Han'ın desteğini elde edince ilmî hizmetlerinin etkinliği de artırmıştır. Câmîa Nizâmiyye'de ilkokuldan doktora kadar eğitim merhaleleri bulunmaktadır. Hâfızlık, iftâ, ilmî araştırmalar, imam-hatiplik, Meclisü İştâ'atî'l-Ulûm, davet ve irşad gibi ihtisas birimleri olan kurum yılda yedi yüz kadar mezun vermektedir. Burada İslâmî ilimlerin yanında İngilizce, matematik, tarih, coğrafya, felsefe, mantık ve genel bilim de okutulmaktadır. Muhammed Hamidullah gibi daha pek çok âlim bu müessesede yetişmiştir. İslâm dünyasında neşrettiği eserlerle şöhret yapan Dâiretü'l-Maârif'te ilmî faaliyet gösterenlerin büyük bir kısmı Câmîa Nizâmiyye mezunudur. İçinde 1164 yazma eserin de bulunduğu zengin bir kütüphanesi olan kurumun Meclisü İştâ'atî'l-Ulûm adlı birimi 1987 yılına kadar 96 kitap neşretmiştir. Enverullah Han Ömerî'nin *Makâsidü'l-İslâm* (I-XI) ve *Hakikatü'l-fikihî* (I-II) ile *Nesrû'l-mercân fî resmî'l-Kur'ân* (I-VII) burada basılan eserlerdendir.

İçlerinde Muhammed Hamidullah'ın da olduğu bir grup Câmîa Nizâmiyye hocası 1929 yılında hadis ve Hanefî fikhî âlimi Ebü'l-Vefâ Afgânî Kandehârî'nin (ö. 1975) önderliğinde Haydarâbâd-Dekken'de Meclisü İhyâi'l-Ma'ârifî'n-Nu'mâniyye adıyla bir müessese kurmuştur. Hanefî mezhebi âlimleri tarafından yazılan eserleri gün yüzüne çıkarmak ve bu sahada nitelikli neşirler yapmak için kurulan müessesede çalışanlar dünyanın dört bir yanındaki kütüphaneleri tarayarak mezhebe dair kıymetli yazmaları tespit etmişler ve bu eserlerin ilmî usullere göre neşri için yerli ve yabancı ilim adamları ile işbirliği yapmışlardır. Zâhid el-Kevserî, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmed Muhammed Şâkir, Kudüs başkadısı Şeyh Halil Hâlidî ve müsteşrik P.H. Ritter bu ilim adamlarından birkaçıdır. Burada neşredilen eserler arasında Ebû Hanîfe'nin *Kitâbu'l-Âlim ve'l-müte'allim*'i (Haydarâbâd 1349), İmam Muhammed'in *el-Câmi'u'l-kebir* (Kahire 1937), en-

54 Şerefüddin İslâhî, *Fikr-i Ferâhî*, s. 632-633.

Nüket, Kitâbü'l-Hucce (I-V) ve *es-Siyerü's-sağır*'i, Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Eser* (Kahire 1936), *Kitabu İhtilâfi Ebî Hanîfe ve'bni Ebî Leylâ* (Kahire 1938), *Kitâbü'r-red 'alâ Siyeri'l-Evzaî'si* (Kahire 1938), Serahsi'nin *Usûlu's-Serahsî'si* (Kahire ts.) ve Tahâvî'nin *Mubtasar*'ı (Kahire 1951) da bulunmaktadır.⁵⁵

d. Cemaat-i İslâmî

Hint alt-kıtasındaki İngiliz hâkimiyetinin sona ermeye yüz tuttuğu 1941 yılında Ebû'l- A'lâ Mevdûdî'nin önderliğinde kurulan Cemaat-i İslâmî gerek prensipleri, gerekse faaliyetleri bakımından bölgedeki diğer ekollerden oldukça farklı bir görüntü arz etmektedir. Haydarâbâd Dekken'in Evrengâbâd şehrinde dünyaya gelen Mevdûdî'nin (1903-1979) seyyid olan ecdâdı hicrî IX. yüzyılda Afganistan'ın Herât bölgesinden gelip Hindistan'a yerleşmişti. Mevdûdî tahsil hayatından sonra çeşitli dergi ve gazetelerde çalıştı ve bir süre Haydarâbâd Dekken'deki Osmâniyye Üniversitesi için Arapça'dan Urduca'ya kitap tercüme etti. 1933 yılında ise hâlen Cemaat-i İslâmî'nin yayın organı olan *Tercümânü'l-Kur'ân* dergisinin editörü oldu. Muhammed İkbâl'in Doğu Pencâp'taki Pathankôt'a bağlı Cemâlpûr köyünde bir İslâm araştırma merkezi kurulması niyetiyle çağırdığı Mevdûdî 1937'de Haydarâbâd'dan ayrılarak buraya geldi. İkbâl'in 1938 yılında vefatıyla da merkezin kurulması ve faaliyetlerin yürütülmesi Mevdûdî tarafından üstlenildi.⁵⁶ İslâmî faaliyetleri daha organize ve etkili yürütmek için bir arayış içine giren Mevdûdî'nin teklifi ve daveti üzerine biraraya gelen 75 kişi, 26 Ağustos 1941'de Cemaat-i İslâmî adıyla yeni bir cemaat kurdu, Mevdûdî de ilk emîr seçildi.⁵⁷ Mevdûdî, Pathankôt'taki Dâru'l-İslâm'a 1942'de geri döndü ve burasını aynı zamanda Cemaat-i İslâmî'nin de merkezi yaptı.⁵⁸ Dâru'l-İslâm'daki çalışmalar 1947'de Pakistan'ın kurulması ve Mevdûdî'nin Pakistan'a geçmesiyle yarım kaldı. Mevdûdî'nin Pakistan'a gelmesiyle cemaatin Hindistan emirliği Ebû'l-Leys İslâhî'nin üzerinde kaldı. Cemaat-i İ-

55 Sultan Muhyiddin, "el-Câmî'atu'n-Nizâmiyye- Haydarâbâd", *Sekâfetü'l-Hind*, XXXVIII/3-4 (Delhi 1987), s. 104-111; Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, s. 55-57, 91-93.

56 Mevdûdî'nin İkbâl ile olan ilişkileri için bkz. Masudul Hasan, *Sayyid Abul A'lâ Maududi and his Thought*, Lahor 1984, c. I, s. 120-134.

57 Bkz. *Rôdâd-ı Cemâat-ı İslâmî*, I-VIII, Lahor 1993, c. I, s. 7-20; Çôdrî Abdurrahman Abd, *Seyyid Ebû'l-A'lâ Mevdûdî*, Lahor 1988, s. 169-171; Masudul Hasan, *Sayyid Abul A'lâ Maududi*, c. I, s. 243-250.

58 Bkz. Abdurrahman Abd, *Seyyid Ebû'l-A'lâ Mevdûdî*, s. 121-43; Na'im Sıddîkî, *el-Mevdûdî*, Lahor 1989, s. 265.

lâmî'nin günümüzde hem Hindistan'da hem de Bengladeş'te güçlü teşkilatları vardır ve Mevdûdî'nin prensipleri çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmektedir.⁵⁹

Mevdûdî siyâsî kişiliğinin yanında çok sayıda eseri olan büyük bir ilim ve fikir adamıdır. Çoğunlukla Urduca olarak yazdığı kitaplar, Pakistan'da yayınlanmasını müteâkip, başta Arapça ve İngilizce olmak üzere başka dillere çevirilmekte ve bütün İslâm âlemine yayılmaktaydı. Mesele 1977 yılına kadar kırk sekiz kitabı Arapça'ya, kırk üç kitabı Bengaliye ve otuz dört kitabı İngilizce'ye çevirilip yayınlanmıştı.⁶⁰ Mevdûdî'nin eserlerini daha çok Halîl Hâmidî (ö. 1994) ve Prof. Hurşid Ahmed Arapça ve İngilizce'ye çevirmiştir. Mevdûdî'nin yakın arkadaşlarının ve cemaat mensuplarının da çok sayıda ilmî neşriyatı bulunmaktadır. Cemaat tarafından yönetilen önemli birkaç yayınevi de vardır. Mevdûdî neşriyatında bölgede etkin olan geleneksel çizgi ile modernistler arasında orta bir yol tutturdu. Bu sunî bir tavır olmayıp ilmî ve fikrî temelleri bulunduğu Pakistan'daki fikrî hareketler içerisinde en tutarlısının Cemaat-i İslâmî olduğu söylenebilir. Zira ortaya konulan temel prensiplere göre cemaat üyelerinin Müslümanlar arasında ihtilafa sebebiyet verecek tartışmalardan uzak durması, okuma ve bilgilenmeye önem vermesi ve hayatını İslâmî usullere göre tanzim etmesi istenmiştir. Cemaat-i İslâmî'nin merkezi Lahor'un Mansûra mevkiinde, içinde ilkokuldan üniversiteye çeşitli eğitim kurumlarının, lojmanların, matbaa, yayınevi ve faaliyet binalarının bulunduğu geniş bir alandadır. Ancak başka şehirlerde de aynı adla bölgesel merkezleri ve kuruluşları vardır.⁶¹

Cemaat-i İslâmî ile resmî bir bağı olmayıp cemaat üyeleri tarafından kurulan ve cemaatin genel prensipleri doğrultusunda faaliyet gösteren kurumlar içinde 1979'da kurulan İslamâbâd'daki Siyasal Araştırmalar

59 Mevdûdî'nin hayatı ve Cemâat-i İslâmî içindeki faaliyetleri için bkz. Misbahul İslam Faruqî, *Introducing Maududi*, Karaçi 1968; a.mlf., *Jama'at-e-Islami Pakistan: Literature Leadership Organisation Ideal Achievements Programme*, Lahor 1957; Muhammed Server, *Cemaat-i İslâmî aor İslâmî Düstûr*, Lahor 1956; Masudul Hasan, *Sayyid Abul A'lâ Maududi*; Muhammed İmâra, *Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî ve's-sahvetü'l-İslâmîyye*, Kahire-Beyrut 1987; Freeland K. Abbot, "The Jama'at-e Islami of Pakistan", *The Middle East Journal*, XI/1 (1957), s. 37-51.

60 Eserleri için bkz. *Islamic Perspectives: Studies in Honour of Sayyid Abul A'lâ Maududi*, ed. Khurshid Ahmad- Zafar Ishaq Ansari, Leicester 1979, s. 1-10; Abdurrahman Abd, *Seyyid Ebü'l-A'lâ Mevdûdî*, s. 414-24; İmâra, *Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî*, s. 66-69.

61 M. Manazir Ahsan, "Cemaat-i İslâmî", *DİA*, c. VII (İstanbul 1993), s. 291-293.

Enstitüsü'nü (Institute of Policy Studies, IPS) özellikle anmamız gerekiyor. Siyasî araştırmaları ve yayınları ile Pakistan siyaseti üzerinde bir etkiye sahip olan enstitü Keşmir, Orta Asya ve İslâm âlemi ile ilgili yayınlar yapmakta ve kitaplar çıkarmaktadır. Şu ana kadar enstitüye bağlı yayınevi tarafından muhtelif ulusal ve uluslararası konularda hazırlanmış yüzlerce kitap neşredilmiştir. *Mağrib a'ôr İslâm* (Urduca), *Nukta-i Nazar* (Urduca), *el-Kadâyâ'd-Düvelîyye* (Arapça), *Pakistan Political Perspective* ve *IPS News*, enstitünün yayınladığı dergilerdendir. Modern çağda Müslümanların karşılaştığı problemler üzerinde araştırmalar yapmak ve eser neşretmek gâyesiyle ekonomi profesörü Muhammed Manzur Alem ve arkadaşları tarafından 1986 yılında Delhi'de kurulan Institute of Objective Studies, Hindistan'ın büyüme temâyülü gösteren ciddi araştırma kurumlarından. Kurucuları Cemaat-i İslâmî'ye bağlı Students Islamic Movement'ın önde gelen üyelerinden oluşan enstitü Aligarh, Madras, Patna, Kalikut, Kalküta, Ahmedâbâd gibi şehirlerde şubelerini açmış, ABD ve Avrupa'daki İslâm merkezleri ile de bağlantılar kurup programlarını uygulamak için yardım ve destek temin etmiştir. Hindistan'ın meşhur İslâm ve modern hukukçusu Prof. Tâhir Mahmud enstitünün çalışmalarına katkıda bulunan ilim adamlarındandır. Enstitü, İslâm Kalkınma Bankası'ndan aldığı destek ile büyük bir araştırma merkezi kurmayı hedeflemektedir. Siyaset dışı özel bir kurum olan enstitünün tertiplelediği ilmî toplantılar ve neşrettiği ilmî eserler bulunmaktadır. Enstitünün yayınladığı *Journal of Objective Studies* (1989), *Religion and Law Review* (1992) ve *Human Rights Today* (1998) adlı dergilerin yayını devam etmektedir.⁶² İngiltere'de ise İslâmî Vakıf (Islamic Foundation) ve Birleşik Krallık İslâm Misyonu (U.K. Islamic Mission) Cemaat-i İslâmî mensuplarınca kurulmuş ve o doğrultuda faaliyet gösteren kuruluşlardır.

3. Bazı Grup ve Fırkaların Eğitim ve Araştırma Hizmetleri

a. Ehlü'z-Zikr ve'l-Kur'ân (Ehl-i Kur'ân)

Hint alt-kıtasına gelen Batılılar özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren İslâm eğitim ve ilim geleneği üzerine eğilmişler ve bunlar üzerinde bazı kişisel endişelerini dillendirmişlerdir. İngilizler'in idarî hâkimiyetiyle daha rahat hareket eden Hıristiyan misyonerler ve oryantalistler Kur'ân ve hadisler konusunda ciddi şüpheler izhâr etmişlerdir. Bu İn-

62 Bkz. *Journal of Objective Studies*, IV/1 (Delhi 1992), s. 174-178. Güncel bilgiler için bkz. resmi web sitesi <http://www.iosworld.org/> (15 Ağustos 2004).

giliz eğitim sistemi içerisinde eğitilen bir kesim üzerinde tesirini icrâa etmiş ve zamanla bazı Müslüman gençler ve yetişkinler⁶³ de benzer tezlere destek çıkmışlardır. Bunda Batılıların kendilerini iyi sunmalarının, maddî gelişmişliklerinin ve yerli halkın aşağılık kompleksinin de etkisi vardır. Nitekim Mevdûdî, Hindistan’da Seyyid Ahmed Han ve Çerağ Ali ile yeniden hayat bulan Çekrâlevî, Ahmedüddin Amritsarî, Eslem Ceracpûri ve Perviz tarafından da devam ettirilen bir manada yeni Mu‘tezilî düşüncüyü Müslümanların Batı felsefesi ve kültürü ile karşılaşmasının ve bunlar karşısındaki yenilmişliğinin psikolojik bir sonucu olarak görür. Güvenilmezliğini iddia ettikleri hadisleri reddedererek sadece Kur’ân’ı benimseme düşüncesi Seyyid Ahmed Han⁶⁴ ile ortaya çıkmış, zamanla kendisine pek çok taraftar bulmuştur. Bu düşüncüyü bir harekete ad olarak kullanan ilk kişi ise Abdullah Çekrâlevî (ö. 1914)⁶⁵ olmuştur. O, 1902 yılında Lahor’da “Ehlü’z-Zikr ve’l-Kur’ân” adıyla bir cemaat kurarak Ahmed Han’ın ilmî olarak tartıştığı konuları uygulama alanına çekmiştir.⁶⁶ Cemaat çok fazla sempatican toplamamışsa da Kur’ân’dan başka bir kaynak kabul etmeme düşüncesi zamanla güçlenmiştir.⁶⁷ Çekrâlevî kendi düşüncelerini ortaya koymak için Kur’ân merkezli eserler telif etmiş,⁶⁸ bu eserlerdeki görüşleri sebebiyle Ehl-i hadis ekolü ile ciddi tartışmalara girmiştir. Bu ekol

63 Mesela Ahmed Han’ın Hz. Peygamber’in hayatıyla ilgili kitabına yazdığı cevabı okuyan Sir William Muir beklediği sonuca ulaşmışçasına “*Ben Seyyid Ahmed’in İslâm’ına değil Müslüman halkın İslâm’ına karşıyım*” der; bkz. Bashir Ahmad Dâr, *Religious Thought of Sayyid Ahmad Khan*, Lahore 1971, s. 11.

64 Ahmed Han’ın hadis ve sünnet görüşü için bkz. Hâdim Hüseyin İlahîbahş, *el-Kur’âniyyûn ve şubehâtühüm havle’s-sünne*, Taif 1989, s. 100-106; Daudi, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis*, s. 298-300.

65 Çekrâlevî Ehl-i hadis ekolü içerisinde yetişmiş ve bir süre onun savunuculuğunu yapmıştır. Sonradan Ehl-i Kur’ân düşüncesini benimseyen zevâtın büyük bir kısmının ilk başta Ehl-i hadis düşüncesini savunması çok dikkate değer bir durumdur (bkz. İkrâm, *Mevc-i Kevser*, s. 71-2). Hatta Ehl-i hadis tezkire müellifleri Seyyid Ahmed Han’ı da Ehl-i hadise mensup olarak gösterirler.

66 Hâdim Hüseyin, Çekrâlevî’nin kişiliğinden hareketle hareketin oluşması ve kurumlaşmasında İngilizler’in eli ve desteği olduğundan bahsetmektedir; bkz. İlahîbahş, *Kur’âniyyûn*, s. 21-24, 30.

67 Hindistan ve Pakistan kültür tarihçisi Şeyh Muhammed İkrâm Ehl-i Kur’ân düşüncesinin toplumsal tesirine dikkat çekmekte ve ismen bu ekole bağlı olmasalar da çok sayıda kimsenin benzer görüşleri savunduğunu belirtmektedir; bkz. İkrâm, *Mevc-i Kevser*, s. 71.

68 Bkz. Birişik, *Hind Altıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 342-345.

mensupları Çekrâlevî'ye reddiye türünden çok sayıda eser kaleme almıştır.⁶⁹ Tartışmalarda Çekrâlevî'nin *İşâ'atü'l-Kur'ân* Ehl-i hadis'in ise *İşâ'atü's-Sünne* adlı dergileri çokça kullanılmıştır. Çekrâlevî'nin ölümünden bir süre sonra hareketin adı Ümmet-i Müslim Ehlü'z-Zikr ve'l-Kur'ân olarak değiştirilmiş ve hareket günümüze kadar hayatini sürdürmüştür.

Çekrâlevî'yi Ahmedüddin Amritsarî (1861-1936) takip etmiştir. Bir misyoner okulunda Batı tarzı bir eğitim aldıktan sonra özel gayretleriyle kendisini İslâmî ilimlerde de yetiştiren Ahmedüddin'in, Ehl-i Kur'ân'ın düşüncesine sahip olmasında Gulam Ali Kasûrî'nin etkisi vardır.⁷⁰ Onun şahsî gayretleriyle dokuz yabancı dil öğrendiğini ve kendisini iktisat, tarih, coğrafya, matematik, astronomi, mantık ve botanik gibi alanlarda yetiştirdiğini görmekteyiz.⁷¹ 1926 yılında Amritsar'da "Ümmet-i Müslime"⁷² adıyla kurduğu cemiyet eğitim konusuna büyük önem vermiş, Ahmedüddin'in kendisi de vefatına kadar eğitim-öğretim faaliyetini sürdürmüştür. Amritsarî düşüncelerini kitaplarında⁷³ ve *Ziyâü'l-İslâm*, *Belâğ* ve *Beyân* adlı dergilerde ortaya koymuş ve muârizlarıyla tartışmıştır.⁷⁴ Amritsarî, Çekrâlevî ve akranı durumunda olan Muhammed İkbâl ile müteaddit defalar görüşmüştür. İkbâl'in Kur'ân ve hadisler ile ilgili görüşleri Ehl-i Kur'ân âlimleri ile büyük ölçüde benzeşmektedir.⁷⁵ Ümmet-i Müslime hareketinin merkezi, Pakistan'ın kurulmasıyla 1947 yılında Lahor'a intikal etmiştir. Bir süre dağılma sürecine giren hareket 1970'li yıllarda yeniden toparlanmış ve faaliyetlerini yoğunlaştırmış, Pakistan'ın muhtelif şehirlerinde merkezler açmıştır.

Hindistan ve Pakistan'da Ehl-i Kur'ân düşüncesini savunan aşağıda ayrı ayrı anlatılacak iki gruptan başka gruplar da olmakla birlikte bunlar çok etkili değildir. Ancak Pakistan devleti tarafından desteklenen *İdâre-i Sekâfet-i İslâmiye* (Institute of Islamic Culture) adlı kuruluş, yayınladığı çok sayıda kitap ve çıkardığı ilmî dergiyle hadis inkârcılığı-

69 Ahmad, *Islamic Modernism*, s. 120.

70 Ahmedüddin Amritsarî, *Beyânun li'n-nâs*, Lahor 1990, c. I, Teârûf, s. 6.

71 Bkz. İlâhîbahş, *Kur'ânîyyûn*, s. 34.

72 Cemiyet şu anda torunu Prof. Sahiyye Sehâullâh'ın idaresi altında faaliyetlerine devam etmektedir.

73 *Beyânun li'n-nâs*; *Mu'cize-i Kur'ân der Beyân-ı Mirâs-ı Müselmânân, Aslı Mutâ', Reyhânu'l-Kur'ân, Kur'ân-ı Mecîd u Resûl-i Hamîd, Hayr-ı Kesîr der İsbât-i Vucûb-i Rabbi Kadîr*.

74 Ahmedüddin Amritsarî, *Beyânun li'n-nâs*, c. I, Mukaddime, s. 7.

75 Bkz. Daudi, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis*, s. 282-284.

nı ve Ehl-i Kur'ân düşüncesini desteklemekle suçlanmaktadır.⁷⁶ Ancak kurum konuya ilmî boyutlarıyla yaklaştığı için sözkonusu suçlamanın haklılığı tartışma götürür mâhiyettedir.

b. Haksâr Hareketi ve İnâyetullah Han Meşrîkî

Düşüncesi itibâriyle Ehl-i Kur'ân hareketi içerisinde yer alan İnâyetullah Han Meşrîkî (1888-1963) daha çok kurmuş olduğu Haksâr hareketi sebebiyle bilinir. Allâme Meşrîkî diye de bilinen İnâyetullah Han Bâbürlü sarayında üst düzey askerî ve sivil görevlerde bulunmuş köklü bir aileye mensuptur. Babası Han Ata Muhammed Han, Cemâleddin Afgânî, Seyyid Ahmed Han ve Şibli Nu'mânî gibi ilim ve fikir adamlarıyla dostluğu bulunan ve geniş araziler işleten bir kişiydi. İyi bir eğitim hayatı geçiren Meşrîkî, Cambridge Üniversitesi'nde matematik, tabîî bilimler, mekanik (mechanical science) ve Doğu dilleri (Arapça, Farsça) branşlarında lisans ve lisansüstü eğitim gördü. Hindistan'a dönünce 1913-1917 yılları arasında Peşâver'deki Islamia College'da idarecilik yaptı ve Eğitim Bakanlığı'nda çalıştı (1917-1920). Devlet görevlerini bırakıp özel çalışmalara yöneldi ve meşhur kitabı *Tezkire*'nin birinci cildini neşretti (Amritsar 1924). Çeşitli İslâm ülkelerini gezdikten sonra dönüşünde Haksâr adını verdiği dinî ve ahlâkî prensiplere dayalı teşkilatını kurdu. Meşrîkî'nin Hitler ile ilişkisi olduğu ve onu etkilediği iddia edilmekle birlikte bunu ortaya koyacak kesin bir delil yoktur. Müstakil bir devlet ve din gibi hareket eden Haksârlar haklarını savunmak maksadıyla zaman zaman silahlı mücadeleye de girmişlerdir. Basıkların artması üzerine 1946 yılında silahlı mücadeleye son verilmiş ve Pakistan'ın kurulmasıyla (1947) da hareket dağıtılmıştır. Meşrîkî, hareketi dağıttıktan sonra kendisini legal siyasî çalışmalara verdi ve 1948 yılında Islam League adında bir parti kurdu.⁷⁷ Hareket bugün de bazı eski üyelerin çabalarıyla iki grup olarak hayatiyetini sürdürmekte olup toplumda daha çok sosyal içerikli hizmetler görmektedir.

Meşrîkî tarafından yazılan ve Haksâr hareketinin temelini teşkil eden *Tezkire* (Amritsar 1924), *İşârât* (Lahor 1930), *Hadîsü'l-Kur'ân* (Lahor 1951, 1953), *Tekmile* (I-II, Lahor 1957-1958) ve *Armağân-ı Hakîm* adlı Urduca kitaplar düşüncelerini tanımak bakımından incellenmelidir. Haksâr hareketinin ilk yayın organı 1934'de Lahor'da çıkartılan haftalık *el-İslah* dergisidir. Zaman zaman kapatılan bu dergi-

76 Reşid Ahmed, *Fitne-i İnkâr-ı Hadîs*, Karaçi 1403, s. 8.

77 J.M.S. Baljon, *Modern Muslim Koran Interpretation (1880-1960)*, Leiden 1968, s. 12; Y.B. Mathur, *Muslims and Changing India*, New Delhi 1972, s. 226-231; Hira Lal Seth, *The Khaksar Movement*, Delhi 1985, s. 22; Shan Muhammad, *Khaksar Movement in India*, Meerut 1973, s. 97-98.

den başka *el-Ekseriyet* (*al-Akthariyat*, Luknov 1943), *The Radiance Weekly* ve *al-İ'ân* adlı dergileri de bulunmaktadır.⁷⁸ Meşriki'nin şahsiyetini ve eserlerini inceleyenler onun Avrupa'nın bilim ve felsefesinden çok etkilendiğini, bu sebeple de düşüncelerine sipiritualizm yerine materyalizmin hâkim olduğunu söylemişlerdir. Meşriki'nin maddî güç ve kudretin göstergelerinden olan devlet ve egemenlik üzerinde çok durmuş olması şuur altındaki bu etkide aranabilir. Bu araştırmacılara göre, Meşriki'nin düşünceleri Darwin, Bacon, Machiavelli ve Bentham gibi yazar ve filozoflara dayanmaktadır. Tevhid, âhret hayatı, namaz, zekat vb. İslâmî konularda Ehl-i Sünnet çizgisinden uzaklaşarak bunları kendi düşüncelerine göre yeniden tanımlayan Meşriki, İslâmî konulardaki düşünceleri sebebiyle Hint ulemâsı tarafından şiddetle eleştirilmiş, hakkında kitaplar yazılmış, hatta küfrüne yönelik fetva verilmiştir.⁷⁹

c. Tulû'-i İslâm Hareketi

Hareketin lideri olan Çôdrî Gulam Ahmed Perviz (1903-1985) Doğu Pencâp'a bağlı meşhur Batala kasabası doğumludur. Tasavvufî hayatın etkin olduğu bir aile içerisinde büyüdü. Ortaokuldan sonra Lahor'da bir devlet matbaasında kâtib olarak işe başladı ve matbaa müdürlüğüne kadar yükseldi.⁸⁰ Yetişme yıllarında üzerinde Jamia Millia Islamia hocalarından Hâfız Muhammed Eslem Cerâcpûri'nin (ö. 1955)⁸¹ ve Muhammed İkbâl'in büyük etkisi olmuştur. Bu sebeple kendisiyle Lahor'da sık sık görüştüğü İkbâl üzerinde ileriki yıllarda bir hayli durdu.⁸² 1938 yılında çıkarılmaya başlanan *Tulû'-i İslâm* dergisi tamamen Perviz'in idaresine geçince ölünceye kadar onun düşüncelerinin tercümanı oldu.⁸³ Perviz, İkbâl'a ait "iki millet nazariye-

78 Wilfred Cantwell Smith, *Modern Islam in India*, New Delhi 1979, s. 287; Mathur, *Muslims and Changing India*, s. 220-222.

79 Meşriki'nin Kur'an düşüncesi ve dini konulardaki yorumları için bkz. Birışık, *Hind Altıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 361-371.

80 İlahîbahş, *Kur'âniyyûn*, s. 47.

81 Perviz ilk defa 1931 yılında görüştüğü Cerâcpûri'den 1935 yılında altı ay kadar özel dersler almıştır ve dostlukları 1955 yılına kadar devam etmiştir; bkz. Gulam Ahmed Perviz, "Vo Merd-i Dervîş", *Câmi'a* (Mevlânâ Muhammed Eslem Cerâcpûri özel sayısı), LXXIX/3-5 (Delhi 1982), s. 78, 80.

82 Perviz'in çıkarttığı derginin ve oluşturduğu müessesenin adı olan "Tulû'-i İslâm" kelimesi İkbâl'in bir şiirinden alınmıştır. Onun "İkbâl aor Kur'an" adlı iki ciltlik eseri de yine İkbâl'e olan ilgisini göstermektedir.

83 Bkz. Sheila McDonough, *The Authority of the Past: A Study of Three Muslim Modernists*, Pennsylvania 1970.

si”ni benimsediği için bunu yazılarında hep savunmuş ve bu sebeple Pakistan’ın kurucusu Muhammed Ali Cinnah’ın takdirini kazanmıştır. Bu yakınlık Cinnah’ın ölümüne (1948) kadar devam etti. 1955’ten sonra serbest olarak çalışan Perviz, Lahor’a yerleşmesiyle birlikte yazılarına ve sohbetlerine hız verdi. Bu sayede kolejlerde ve üniversitelerde okuyan genç kesimin ilgisini çekti. Özellikle de Batı tarzı eğitim almış olan kimseler onun yenilikçi (modernist) düşüncelerine oldukça rağbet etti.⁸⁴ Başta hadis⁸⁵ olmak üzere pek çok konudaki aykırı düşünceleri İslâmî ilim geleneğine bağlı ulemânın tepkisini çekti. Bu kesim bir yandan Perviz aleyhinde yazılar yazarken öte yandan da kendi aralarında bir birlik kurmaya çalışıyordu. Nihayet bunlardan bin kadarı Perviz’in, savunduğu düşünceler sebebiyle İslâm dairesinden çıkıp “kâfir” olduğu yönünde ortak fetva neşrettiler.⁸⁶ Bu fetva Perviz’in halk indindeki itibarını zedeledi ve hareket alanını daralttıysa da onu fikirlerinden döndüremedi ve faaliyetlerinden geri koyamadı. Devletin mürted uygulaması yapmamış olması ona hareket kolaylığı verdi.

Perviz, tamamı elli cildi aşkın otuz beş kadar eser yazmış ve çok sayıda konferans vermiştir.⁸⁷ Bunlardan önemlileri şunlardır: *Makâm-ı Hadis* (Ceracpûrî ile birlikte); *Selîm key Nâm Hutût* (I-II); *Tâhire key Nâm Hutût*; *Berk-ı Tûr*; *İblîs ü Âdem*; *İnsân ney Kiya Sôça?*; *Cüey Nûr*; *Men u Yezdân*; *Mi’râc-ı İnsâniyet*; *Şu’le-i Mestûr*; *Nizâm-ı Rubûbiyyet*; *Tasavvuf ki Hakikat*; *Şâbkâr-ı Risâlet Ömer Fâruk*; *Katl-i Mürted*; *Esbâb-ı Zevâl-i Ümmet*; *İslâm Kiyâ he?*; *İslâmî Muâşeret*; *Is-*

84 Perviz bu konuda şöyle der: “(...) Benim kitaplarım sayesinde kavmin fikir ve düşünce sahibi fertlerinin ve özellikle neslimizin şanslı ve eğitim görmüş kesiminin Kur’ân’a yönelişi arttı”; bkz. *Tebvîbü’l-Kur’ân*, Lahor 1984, c. I, s. 9. Ayrıca bkz. İlahîbahş, *Kur’âniyyûn*, s. 61.

85 Hadisle ilgili düşünceleri ve eleştirisi için bkz. Perviz, *Makâm-ı Hadis*, Lahor 1992; Mevdûdî, *Sünnet ki Âini Haysiyyet*, Lahor 1963; Türkçesi: *Sünnetin Anayasal Niteliği*, çev. Ahmed Asrar, İstanbul 1997; *Sünnetin Anayasal Konumu*, çev. Durmuş Bulgur-Halid Zaferullah Daudi, Konya 1997.

86 Bkz. *Perviz key Bârey meyn Ulemâ ka Müttefeka Fetvâ*, Karaçi ts. Kitaplaşdırılan bu fetvada, önce kitaplarından yapılan alıntılar ile Perviz’in görüşlerine tek tek yer verilir (30 s.) ardından da bu nevi düşünceleri olan kimse- nin İslâm’daki yerinin ne olduğu sorulur. Cevap bölümünde ise görüşleri tek tek ele alınarak mevsûk kitaplardaki bilgilerle karşılaştırılır ve hüküm verilir. Daha sonra ise bu görüşlere katılan ulemânın isimleri zikredilir. Kitabın en sonuna da diğer İslâm ülkelerindeki âlimlerin bu konuyla ilgili fetva ve görüşleri onların ifadeleriyle dercedilmiştir. Bu kitap asıl itibarıyla bir fetva ise de Perviz’in görüşlerini biraraya getirmesi sebebiyle önemli bir kaynaktır.

87 Eserleri için bkz. İlahîbahş, *Kur’âniyyûn*, s. 52-54.

lam: A Challenge to Religion; Ázâdí ka Kur'ânî Mefhûm; Kur'ânî Faysaley (I-V); Kur'ânî Kavânîn; Luğâtü'l-Kur'ân (I-IV); Tebvîbü'l-Kur'ân (I-III); Mezâhib-i Âlem aór Ásmânî Kitâbeyn; Mefhûmu'l-Kur'ân (I-III); Metâlibü'l-furkân (I-VI, 1975-1991 yayını devam ediyor)

Perviz, daha hayatta iken hakkında çalışmalar yapılan, yerli ve yabancı basın tarafından takip edilen bir kişi olmuştur.⁸⁸ Bu çalışmalar da kimisi onu XX. yüzyılın büyük bir filozofu olarak sunarken kimisi Karl Marx'ın ekonomi ve Darwin'in evrim teorilerini kopya eden biri olarak göstermiştir; bazıları İslâmî sahada ileri sürdüğü fikirler sebebiyle küfrüne fetva vermiş, bazıları da onu modernist biri olarak takdim edip Seyyid Ahmed Han ve İkbâl'in görüşlerini geliştirdiğini söylemiştir.⁸⁹ Perviz'in bu durumu, leh ve aleyhinde eserlerin yazılmasına sebebiyet vermiş ve bu alanda geniş bir literatür oluşmuştur. Günümüzde Perviz'in cemaati dünyanın çeşitli bölgelerinde faaliyet göstermekte ve ilmî-dinî toplantılar yapmaktadır. Lahor'daki merkeze ek olarak başka yerlerde de merkezleri vardır. Cemaat, düşüncesini yaymak için internette ve elektronik ortamlardan yararlanmaktadır. Ancak cemaatin resmî sayfasında yapılan tanıtımda cemaatin bütünüyle İkbâl tarafından kurulduğunun ihsâs ettirilmesi ve Perviz'den hiç bahsedilmemesi çok dikkate değer bir durumdur.⁹⁰ Diğer bir sitelerinde ise Perviz tanıtılırken hareketin İkbâl ve Cinnah'ın direktifi ile kurulduğı ifade edilmektedir.⁹¹ Bunlar tamamen bir yorumlama olup gerçeği yansıtmamaktadır, ancak cemaat tepkileri bertaraf edebilmek için bu yola başvurmuş gibidir. Ayrıca dergilerinde "hadis inkârcısı olmadıkları" sürekli vurgulanmaktadır.

d. Şûilere Ait Eğitim ve Araştırma Kurumları

Erken dönemde Hindistan'a gelen İsmâililer görüşlerini yayan dâileleri vasıtasıyla etkili propaganda çalışmaları yaptılar ve zamanla büyük bir cemaat haline geldiler. X. yüzyıldan itibaren siyasetin içinde yer aldılar, hatta bazı bölgelerde yönetimi ele geçirerek mevziî hükümetler kur-

88 Hakkında yapılan çalışmalar için bkz. "Allâme Gulam Ahmed Perviz- Ek Teârûf", *Tulû'ü İslâm*, 49/2 (1996), 12-24. Batılı ilim adamları kendisine büyük ilgi göstermiş ve özel mülakatlar almışlardır.

89 Bkz. Ahmad, *Islamic Modernism*, s. 224-236; Muhammed Iqbal Chawla, *A Study of Islamic Writings in Pakistan -Parwez*, Annoor Printers and Publishers, Lahor 1990, s. 9-10.

90 http://www.toluislam.com/pub_online/introduction.htm (15 Ağustos 2004).

91 <http://www.tolueislam.com/Parwez/parwez.htm> (15 Ağustos 2004).

dular. Gaznelilerden başlayıp Bâbürlülerin sonuna kadar devam eden dönemde Sünnîlerle olan mücadeleleri devam etti, Bâbürlüler zamanında İran'dan göçle gelenler ile sayıları bir hayli arttı.⁹² Cihangir'in, ünlü Şîî âlimi Kadî Nurullah Şüşterî'yi *İhkâku'l-hak* adlı eseri yüzünden ölüme mahkum etmesi Şîîlerin Sünnîlere karşı olan tavrını sertleştirdi. Aradaki siyasî tartışmalar ilmî ortama da sıçradı ve Sünnî ulemâ Şîîlik aleyhinde çeşitli kitaplar kaleme aldı. Bunlar arasında İmâm-ı Rabbânî'nin *Risale-i Redd-i Ravâfız*, Molla Muhammed Muhsin'in *Reddü'ş-Şîa*, Şeyh Kelimullah'ın *Redd-i Ravâfız* ve Şah Abdülaziz'in *Tuhfe-i İsnâ-âşerîyye*'si önemlidir. Hindistan'daki Şîî gruplar arasında en iyi organize olanlar Hoca ve Bohra gruplarıdır. Bâtınî öğretiyeye inanan bu gruplarda dinî otorite olarak hiyerarşik bir silsile vardır ve bu silsile bütün toplum hayatını düzenler. Hoca İsmâîlîleri kendi ifadelerine göre, Hindular'ın Lohana kastına mensup iken, Pir Sadreddin isimli bir İranlı dâî sayesinde İsmâîlî olmuşlardır. Hoca İsmâîlîler'inin büyük çoğunluğunun (Nizârî İsmâîlîler) lideri Ağa Han'dır.⁹³ Ağa Han büyük serveti ile pek çok alanda faaliyet yapmaktadır. 1983 yılında Karaçi'de kurulan Aga Khan University, 2002 yılında Institute for the Study of Muslim Civilizations adıyla bir araştırma birimi açmıştır.⁹⁴

Hint alt-kıtasında İslâmî ilimlerin gelişmesine Şîî Müslümanların da büyük katkıları olmuştur. Bunların klasik ve modern tarzda birçok eğitim ve araştırma merkezleri bulunmaktadır. Müsta'li İsmâîlîler'den olan Dâvûdî Bohra cemaatinin kırk üçüncü dâisi Abd-i Ali Seyfeddin tarafından 1813 yılında Sûrat'ta kurulan el-Câmiatü's-Seyfiyye hem bir eğitim hem de araştırma kurumudur. Buradan mezun olanlar birçok üniversite tarafından kabul edilmektedir. Eğitim dili Arapça ve İngilizce olan kurumda dinî ilimlere ek olarak müsbet ve sosyal ilimler de okutulmaktadır. 1970'lerde Bombay'da Academy of Islamic and Arabic Learning adlı bir araştırma merkezi kurulmuştur. Bu cemaatin en ciddi araştırma kurumu ise Aşgar Ali Engineer tarafından Bombay'da kurulan Institute of Islamic Studies'tir. Enstitü İslâmî ilimlerle ilgili çalışmalarına ve neşrettiği eserlere ilaveten İngilizce *Islamic Perspectives* adlı bir dergi de çıkarmaktadır. Cemaat faaliyetlerini ise Bombay'daki Central Board of Dawoodi Bohra Community adlı teşkilat ile yürütmektedirler.

92 Kısa tarihleri için bkz. Ahmed Nabi Khan, "Advent and Spread of Isma'ili Da'wat and Establishment of Its Rule in Sindh and Multan", *Journal of the Pakistan Historical Society*, LII/1 (Karaçi 2004), s. 3-20.

93 Bkz. Annemarie Schimmel, *Islam in the Indian Subcontinent*, E.J. Brill, Leiden 1980, s. 36-74.

94 Güncel bilgiler için bkz. <http://www.aku.edu/> (15 Ağustos 2004).

1890 yılında İsnâaşeriyye Şîilerinden Seyyid Nâzım tarafından Leknev’de kurulan Câmia Nâzımiyye ilkokuldan lisansüstüne kadar eğitim veren bir müessesedir. Büyük bir kütüphanesi vardır. 1892’de Leknev’de kurulan Sultânü’l-Medâris de benzer bir eğitim programına sahiptir. Benzer eğitim sistemine sahip Şîî eğitim kurumları arasında Varanasi’deki Jawadiya Arabic College ve Câmia İmâmiyye, Leknev’deki Shia Arabic College ve Medresetü’l-Vâizîn (kuruluş 1919), Faizâbâd’daki Vathiqa Arabic College ve Mîrat’daki Câmia Mansabiyye (kuruluş 1878) de bulunmaktadır. Bunlardan Medresetü’l-Vâizîn sadece lisansüstü eğitim vermekte ve isteklileri tebliğ görevine hazırlamaktadır. Medrese Urduca *el-Vâiz* adlı aylık ve İngilizce *Muslim Review* adlı 15 günlük dergi çıkarmaktadır. Kurum kendisine ait matbaada çok sayıda kitap neşretmiştir.

Müstakil araştırma merkezlerinden biri olan Islamic Research Association, III. Ağa Han Sultan Muhammed Şâh’ın (1877-1957) himayesinde Hindistan’ın önde gelen ilim adamlarından Şîî Âsaf Ali Asgar Feyzî (1899-1981) ve Rus araştırmacı Wiladimir Ivanow (1886-1970) tarafından 1933 yılında Bombay’da kurulmuştur. İslâm kültür ve medeniyeti konusunda araştırmalar yapmak ve eserler neşretmek gâyesiyle kurulan dernek, prensip olarak hiçbir düşünce ve dinin temsilciliğini üstlenmemeyi ve propagandasını yapmamayı hedeflemiştir. Dernek üyeliği din, ırk ve milliyet farkı gözetilmeksizin herkese açık olduğu için H.A.R. Gibb, Mahmud Kürd Ali, Louis Massignon, Seyyid Süleyman Nedvî ve Gulam Yezdânî gibi büyük akademisyenler buraya üye olmuştur. Kuruluşundan bir süre sonra ağırlıklı olarak İsmâiliyye mezhebi üzerine çalışmalar yapmaya başlayan derneğin adı 16 Şubat 1946 tarihinde Ismaili Society of Bombay olarak değiştirilmiştir. Ismaili Society 1963 yılına kadar 30 civarında ilmî eser neşretmiştir. Dernek tarafından neşredilen eserler arasında Kadı Nu‘mân’ın (ö. 363/974) Feyzî tarafından yayına hazırlanan *De‘â’imü’l-İslâm* (I-II, Kahire 1952-62) adlı fıkıh kitabının ayrı bir önemi vardır. Derneğin *Islamic Research Association, Miscellany* (1948) adıyla yayınlanan dergisi artık çıkmamaktadır. Kalküta’da kurulan The Iran Society daha çok Şîî düşünceye hizmet etmekte olup İngilizce ve Arapça yayınları vardır.⁹⁵

95 John Norman Hollister, *The Shi’a of India*, New Delhi 1979; a.mlf., “The Shiite Community in India Today”, *MW*, XXXVI/4 (1946), s. 319-330; Wiladimir Ivanow, *Ismaili Literature- A Bibliographical Survey*, Tehran 1963; David Pinault, “Shi’ism in South Asia”, *MW* (Special Issue: Islam in South Asia), LXXXVII/3-4 (1997), s. 235-257.

e. Kâdiyânîler

XIX. yüzyılın sonuna doğru Mirza Gulam Ahmed (1839-1908) tarafından Ahmediyye adıyla yeni bir hareket başlatıldı. Mirza Gulam Ahmed'in soyu Babür Şah'la Semerkand'dan Hindistan'a gelen Türk (Moğol) Hacı Barlas sülalesine dayanmaktadır. Babası Mirza Gulam Murtaza İngiliz idaresine bağlılığıyla şöhret yapan toprak sahibi zengin bir kişidir. Yetişme dönemini tamamlayıp bir devlet kuruluşunda memur olarak çalışırken buradan ayrılan ve kendisini ilmî çalışmalara veren Gulam Ahmed, sırasıyla Kirişna, Hz. İsa'nın yeryüzündeki ruhu (Mesih) ve Hz. Muhammed'in yeniden tezâhürü olduğunu iddia etti.⁹⁶ İslâm inancının temeli olan Hz. Muhammed'in sonuncu peygamber olması prensibi ile zıt olarak değerlendirilen bu hareket büyük tepki uyandırmış, Hint alt-kıtasının önde gelen âlimleri bu konuda reddiyeler neşretmişlerdir.⁹⁷ Gulam Ahmed'den sonra cemaatin reisliğine önce Hakîm Nureddin (1841-1914) birinci halife sıfatıyla seçildi. Sonra da Gulam Ahmed'in oğlu Mirza Beşirüddin Mahmud Ahmed cemaatin reisi oldu. Reislik konusundaki ihtilaf üzerine Mevlânâ Muhammed Ali cemaatin Lahor kolunu kurdu. Böylece Kâdiyânîler Kâdiyân ve Lahor grupları olarak ikiye bölündüler. Kâdiyânîlere yönelik olarak hukukî mücadele de verilmiştir. Önce İngiliz yönetimi zamanında⁹⁸ sonra da Pakistan'da bu hareket mensupları kanun önünde Müslüman olarak kabul edilmemişlerdir.⁹⁹ 1947 öncesi İngiliz hükümetiyle koordineli çalışan ve onlardan ciddi destekler alan Kadiyânîlerin kendi düşüncelerini yaymak için Hint alt-kıtasında ve Avrupa ülke-

96 Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. H.A. Walter, *The Ahmadiyya Movement*, Calcutta 1918, s. 13-24; Mevdûdî, *Mâ biye'l-Kâdiyânîyye*, Kuveyt 1969, s. 9-48; M. İlyâs Bernî, *Kâdiyânî Mezheb ka ilmî muhâsebe*, Lahor ts., s. 85-141; Ethem Ruhi Fırlalı, *Kâdiyânîlik*, İzmir 1986, s. 42-76; Ebu'l-Kâsım Refik Dilâverî, *Reis-i Kadiyân*, Multan 1990.

97 Bkz. Khalid Zafarullah Daudi, "Hatm-i Nübüvvet: Literatür", *DİA*, c. XVI (İstanbul 1997), s. 479-484.

98 Müslüman bir kadının açtığı davaya bakan mahkemenin Başhâkimi Muhammed Ekber Han tarafından tasnif edilen zabıtlar sonradan "Rôdâd-i Mukaddime-i Mirzâiyye Behâvelpûr 1926-35" adıyla üç büyük cilt halinde yayınlanmıştır (Lahor 1988).

99 İlgili Anayasa maddesi 1975 yılında kanunlaşmıştır. 1984 yılında da Pakistan Ceza Kanunu'na Kâdiyânîlerle ilgili bazı maddeler konulmuştur. Alınan kararın ayrıntısı ve değişiklikler için bkz. *Kadiyânîyön key Bârey me Vifâkî Şer'i Adâlet ka Faysala*, Islamabad 1985, s. 8-10; Charles H. Kennedy, "Towards the Definition of a Muslim in an Islamic State: The Case of the Ahmadiyya in Pakistan", *Religious and Ethnic Minority Politics in South Asia*, ed. Dharendra Vajpeyi, New Delhi 1989.

lerinde kurdukları çok sayıda eğitim ve araştırma kurumu vardır. Gulam Ahmed'in *Berâhin-i Ahmediyye* (I-IV: Amritsar 1880-1884; V: Kâdiyân 1905), *Tavzîh-i Merâm* (Kâdiyân 1891), *el-Hutbetü'l-ilhâmiyye* (Kâdiyân 1319/1901), *Tuhfetü'n-nedve* (Kâdiyân 1902) ve *Hakikatü'l-valhy* (Kâdiyân 1907, 1934) gibi çalışmaları grubun en önemli kaynaklarıdır. Cemaatin liderlerinden Mirza Beşîruddin Mahmud Ahmed'in de birçok kitabı vardır.

Kâdiyânîliğin Lahor kolunu kuran Mevlânâ Muhammed Ali Lahorî, Ahmediyye Encümen-i İşâ'at-i İslâm adıyla teşkilatlanmıştır. Gulam Ahmed'e oranla konum ve kişilik açısından biraz daha ılımlı olmasıyla tanınan ancak işin özünü hassas bir şekilde koruyan Muhammed Ali'nin (ö. 1952) birçok eseri özellikle Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçeye aktarılmış veya Türk okuyucusuna tanıtılmıştır. İçerisinde Kâdiyânîliğin prensiplerini destekler tarzda ince tahliller ve tercüme bulunan İngilizce Kur'an tercümesi (Lahore, 1917) ise en önemli çalışmasıdır. Şir (Sher) Ali'nin de *The Holy Qur'an: Arabic Text with English Translation* (Rabwah 1955) adıyla bir Kur'an tercümesi olup Mirza Beşîruddin Mahmud Ahmed'in gözetimi altında hazırlanmıştır. Zaferullah Han'ın *The Qur'an: Arabic Text and English Translation* (London 1970) adlı Kur'an tercümesi yine aynı çizgidedir. Kâdiyânîliğin ortaya çıkışıyla özellikle kelâm ilmindeki peygamberlik konusunda ve siyer alanında çok sayıda kitap neşredilmiş, Hint alt-kıtasında bu alanlarda âdetâ ihtisas grupları oluşmuştur.

B. Üniversiteler ve Çağdaş Araştırma Merkezleri

1. Üniversiteler

a. Aligarh Muslim University

Aligarh hareketi Bâbürlüler devrinde ve 1857 sonrasında uzun yıllar adlı sistem içerisinde çalışan ve İngilizler'in varlığını büyük ölçüde kabullenen Seyyid Ahmed Han tarafından başlatılmıştır. Ahmed Han, Bâbürlü sarayına yakın geleneksel bir aile içerisinde yetişmiş ve bu doğrultuda eğitim almıştır. Bir yandan devlete bağlı hâkimlik görevini sürdürürken bir yandan da ülkede cereyan eden değişiklikleri kendi perspektifinden yorumlayan eserler neşretmiştir. Ahmed Han ilk olarak 1863 yılında, hâkim olarak bulunduğu Gâzipûr'da Translation Society'yi (Tercüme Derneği) kurdu. Sonradan sırasıyla Aligarh Institute ve Scientific Society (Bilim Derneği) adlarını alan kurum, Ahmed Han'ın hâkim olarak Aligarh'a tayin edilmesiyle 1864 yılında Aligarh'a intikal etti. Burada modern bilime dair önemli eserler Ur-

duca'ya tercüme edildi, yeni eserler telif edildi ve bilimsel toplantılar düzenlendi. Derneğin 1866 yılında çıkardığı haftalık İngilizce-Urduca *Aligarh Institute Gazette* (*Abbâr-ı Sayintifîk Sosaytı*) 1898 yılına kadar yayımına devam etti. Nevvâb Muhsinü'l-Mülk *Aligarh Institute Gazette*'yi 1901 yılında yeniden yayınlamaya başladı. Bu derginin 5 Mayıs 1891'den itibaren verdiği ek, Temmuz 1894'te dergiden ayrılarak *Mohammadan Anglo-Oriental College Magazine* adıyla müstakil olarak yayımlandı. İngilizce ve Urduca makaleleri ihtivâ eden derginin adı 1903'te *Aligarh Monthly* sonra da *Aligarh Magazine* oldu.¹⁰⁰

Seyyid Ahmed Han 1869 yılında oğlu ile İngiltere'ye bir seyahat yaptı. 1870 yılında Hindistan'a dönünce 24 Aralık 1870'de *Tehzîbu'l-ahlâk* (*The Mohammedan Social Reformer*) adlı ilmî bir dergi çıkardı.¹⁰¹ İngiltere'de iken ziyaret ettiği Cambridge Üniversitesi, onda böyle bir eğitim kurumu vücuda getirme düşüncesini doğurmuştu. Bu düşüncesini 24 Mayıs 1875 tarihinde Aligarh'ta gerçekleştirerek Mohammadan Anglo-Oriental High School adıyla bir eğitim kurumu kurdu. Okulun kurulmasında ve sonraki aşamalarında İngiliz yönetiminden yardım aldı. Okul daha sonra kolej statüsüne çevirilerek 8 Ocak 1877'de Lord Lyton tarafından Mohammadan Anglo-Oriental College (Medresetü'l-ulûm) adıyla öğretime açıldı. Daha çok Aligarh Koleji diye anılan kurum 1888'e kadar Kalküta, bu tarihten sonra da Allahâbâd Üniversitesi'ne bağlı olarak eğitim verdi. 1920 yılında ise müstakil üniversite statüsüne kavuşarak Aligarh Muslim University adını aldı.

Eğitim dili olarak İngilizce'nin benimsendiği Aligarh Koleji'nde İslâmî ilimler Arapça olarak okutuldu, Urduca ve Farsça da öğretimde önemli bir yere sahipti. Kuruluşundan itibaren birçoğu meşhur müsteşriklerden olmak üzere pek çok yerli ve yabancı hoca burada ders vermiştir. Bunlar arasında T.W. Arnold, J. Horovitz, A. Tritton, O. Spies, Şiblî Nu'mânî, Habîbürrahmân Hân Şîrvânî ve Hamîdüddîn Ferâhî gibi isimler de bulunmaktadır. Kolej alt-kıtada, Batı'da gelişen modern ilimlerin okutulduğu ve Batı tarzı öğretim ve araştırma tekniklerinin

100 Translation Society'in kuruluşu ve yayınları için bkz. Halîk Ahmed Nizâmî, *Aligarh ki Ilmî Hidmât*, New Delhi 1994, s. 81-101; M. Ziyâuddin Ensârî, "Sir Seyyid aor Aligarh tahrîk- Müntehab kitâbiyât", *Fikr u Nazar* (Sir Seyyid Number), Aligarh 1992, s. 273-287.

101 Yakın zamana kadar yayımı devam eden dergi Hint alt-kıtası dergicilik tarihi bakımından da önemlidir. Seyyid Ahmed Han'ın bu dergide yayınlanan makaleleri daha sonra *Makâlât-ı Sir Seyyid* (nşr. Muhammed İsmâil Pânîpatî, I-XVI, Lahor 1965-1992) adlı geniş derleme içerisine alınmıştır.

uygulandığı bir kurum olmuştur. Kurumun idaresini vefatına kadar elinde tutan Seyyid Ahmed Han'ın klasik İslâm ilimlerine bakışı büyük tepki almış, bu sebeple de kolej halktan beklenen desteği görememiştir. Sonradan adı Müslüman Üniversitesi olarak değiştirilmiş olsa bile İslâmî eğitim ve öğretime verilen değer hep geri seviyelerde kaldığı ve Batılı ilim adamlarına çok fazla söz hakkı verildiği için üniversite Müslüman entelektüeller tarafından hep eleştirilmiştir.¹⁰²

Aligarh İslâm Üniversitesi'ndeki İslâm araştırmaları farklı zamanlarda farklı birimler içerisinde yapılmıştır. Üniversite'de doğrudan İslâm araştırmalarının yapıldığı bölümler bağımsız Hindistan devletinden sonra kurulmuştur. İslâm İlâhiyatı Fakültesi (Faculty of Islamic Theology. Sonradan "Faculty of Sunni Theology" ve "Faculty of Shia Theology" adlarıyla bölünmüştür), Arapça, Farsça, Urduca ve Tarih bölümleri, Batı Asya Araştırmaları Merkezi (Centre of West Asian Studies) ve İslâm Araştırmaları Enstitüsü (Institute of Islamic Studies) üniversitenin İslâm araştırmaları ile ilgili bölümleridir. Bunlardan İslâm Araştırmaları Enstitüsü eğitim-öğretim ve araştırma hizmetleri vermek gâyesiyle 1954 yılında kuruldu. Arapça, Farsça ve tarih bölümleriyle koordineli çalışan enstitü bünyesinde 1958 yılında All India Islamic Studies Conference adlı bir teşkilat kuruldu. Prof. Seyyid Makbul Ahmed'in teklifi ile Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin el-Mes'ûdî 1000. yıl anma merasimi esnasında kurulan konferansın iki yılda bir planlanan toplantısının ilk üçü Aligarh'ta yapıldı (1958, 1960, 1962). Dördüncü toplantıya Osmâniyye Üniversitesi (Haydarâbâd 1964), beşinciye Câmia Milliye İslâmiye (Delhi 1967), altıncıya Dârulmusannifin (A'zamgarh 1969), yedinciye ise Dârululûm-ı Tâcu'l-Mesâcid (Bopal 1974) ev sahipliği yaptı. İslâm Araştırmaları Enstitüsü'ne bağlı olarak faaliyet gösteren konferansın idare merkezi Aligarh'ta olup iki yılda bir yapılan toplantılarda sunulan tebliğler Hindistan'daki ilmî dergilerde yayınlanmaktadır. Teşkilatın diğer bir hedefi ilim adamları arasında ilmî araştırma usullerini yaygınlaştırarak daha kaliteli çalışmalar yapılmasına yardımcı olmaktır.

İslâm Araştırmaları Enstitüsü *Mecelle-i 'Ulûm-i İslâmiyye* (1960) ve *Bulletin of Institute of Islamic Studies* (1960) adlarında iki ilmî dergi yayınlamaktadır. Üniversite rektörlüğü de *Fikir u Nazar* ve *Tehzîbü'l-ahlâk* (yeniden 1982) adlarıyla Urduca, *Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Hindî* (1976) adıyla Arapça ilmî dergiler çıkarmaktadır. *Tehzîbü'l-ahlâk* Ahmed Han'ın aynı adla çıkardığı derginin devamı niteliğinde

102 Aligarh hareketinin tenkitli tarihi hakkında bkz. Şeyh Muhammed İkrâm, *Rûd-i Keşer*, İdâre-i Sekâfet-i İslâmiye, Lahor 1992, 14. bsk., s. 73-145.

olup dergide daha çok Ahmed Han'ın düşünceleri, İslâmî eğitim, İslâm ve bilim, İslâm ve Hindistan Müslümanları konularında makalelere yer verilmektedir. Normal olarak üç ayda bir yayınlanan *Fikr u Nazar* zaman zaman da özel sayı olarak çıkmaktadır. Faculty of Theology'nin çıkardığı Urduca *Mecelle-i 'Ulûmiddîn*'de İslâm ve diğer dinlerle ilgili ilmî makaleler yayınlanmaktadır. Çeşitli araştırma programları yürüten İslâm Araştırmaları Enstitüsü uluslararası üne sahip ilim adamlarını davet ederek dersler ve seminerler vermiştir. İran'dan Seyyid Hasan Takizâde, Mısır'dan Mahmud Teymûr ve Türkiye'den Zeki Velidi Togan enstitüde ders veren âlimlerdendir. Enstitü, İslâmî ilimlerin muhtelif branşlarında nitelikli ilmî eserler neşretmektedir.¹⁰³

Aligarh İslâm Üniversitesi'nin hocaları ve mezunları, yaptıkları ilmî çalışmalar ve yayınladıkları kaliteli eserler ile ülke akademik hayatına damgalarını vurmuşlardır. Mesela Sünnî İlâhiyatı Fakültesi dekanlarından Prof. Takî Emînî, İslâm hukuku ve hadis sahasında nitelikli orijinal eserler neşreden ilim adamlarındandır. *Fıkh-ı İslâmî ka Tarihi Pes Manzar*, *Hadîs ka Dirâyeti Mi'yâr*, ve *Makâlât-ı Emînî* adlı eserleri araştırma mahsulü çalışmalarıdır. Üniversitenin en eski hocalarından Halîk Ahmed Nizâmî (K.A. Nizami 1925-1998) *Aligarh ki İlmî Hidmât* (New Delhi 1994) adlı eserinde bu üniversitede hizmet veren ilim adamlarının ilmî eserlerini tanıtmaktadır. Nizâmî'nin *Some Aspects of Religion and Politics in India During the 13th Century* (Delhi 1974) adlı eseri de zikre değer çalışmalardandır.¹⁰⁴

Üniversitenin tümüne hizmet veren (günde takriben 5 bin kişi) ve içerisinde bir milyon civarında eser bulunduran Maulana Azad Library (ilk olarak 1866 yılında Lytton Library adıyla kurulmuştur) burada yürütülen ilmî araştırmalardaki başarıda önemli payı olan bir kurumdur. Başta Arapça, Farsça ve Urduca olmak üzere çeşitli dillerde 14 bin yazma eserin de muhafaza edildiği kütüphanede minyatür ve şahsi yazı vb. arşivleri de bulunmaktadır. Basılı eserlerin bir kısmı ise çok eski tarihli olup kenarlarında Seyyid Ahmed Han ve Şibli Nu'mânî gibi ilim adamlarının notları bulunmaktadır. Şahsî yazı ve arşivler de alt-kıtanın önde gelen ilim ve fikir adamlarına ait olduğu için büyük önemi hâizdir.¹⁰⁵

103 S.A.H. Abidi, "Arabic and Persian Studies", *Oriental Studies in India*, ed. R.N. Dandekar-V. Raghavan, New Delhi 1964, s. 56-57; Nizamuddin, "Islamic Studies", *a.e.*, s. 154-155.

104 Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, s. 69-71.

105 Omar Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", *MELA Notes*, sy. 75-76 (Seattle Washington 2002-2003), s. 45-47.

b. Camia Milliye İslâmiye (Jamia Millia Islamia)

Birinci Dünya Savaşı sonrası Hindistan’da biraraya gelen bir grup Müslüman Aligarh Koleji idaresi ile görüşerek İngiliz yönetimi ile tamamen yollarını ayırmalarını istemiş, ancak uzun görüşmeler sonucunda bu konuda bir ilerleme katedilememiştir. Bunun üzerine Diyo-bendî ekolünün önde gelen ismi Şeyhü’l-Hind Mahmud Hasan Di-yobendî (1851-1920), Hilâfet Komitesi üyeleri ve kolejin eski öğrencilerine yeni bir üniversite kurmalarını tavsiye etmiş; onlar da 29 Ekim 1920 yılında Aligarh şehrinde Milli İslâm Üniversitesi (National Muslim University-Câmi’a Milliye İslâmiye) adıyla yeni bir üniversite kurmuşlardır.¹⁰⁶ Bu kurum Hindistan’da İslâmî eğitim için yeni bir ümit olmuştur. Üniversite 1925 yılında Aligarh’tan Delhi’ye intikal etti. Bir süre kiralanmış binalarda faaliyet gösteren kurum, 1936-1947 arasında Câmia Nagar adı verilen yerdeki kendi binalarına taşınmıştır. Tamamen halkın desteği ve kendi kaynakları ile ayakta duran üniversitede uzun yıllar sadece eğitim-öğretim üzerinde durulmuş, araştırma hizmetlerine kaynak ayırlamamıştır.

Üniversitede eğitim dili Urduca olup, Arapça ve Farsça seçmelidir ve eğitimin bütün aşamalarında din eğitim-öğretimi mecburidir. Kuruluş günlerinde açılan “Şube-i Tasnîf u Te’lîf” 1928 yılında “Urdu Akademi” adını almış ve burada zaman zaman ilmî ve sosyal içerikli toplantılar tertip edilmiştir. Mesela Akademi’nin daveti üzerine Türkiye’den gelen Hüseyin Rauf Bey “Eski ve Yeni Türkiye”, Behcet Vehbî Bey “Müslümanların İlerleme ve Gerilemesi” konularında dörder konuşma, Halide Edip Adivar ise “Doğu ve Batı Keşmekeşi” konusunda sekiz konuşma yapmıştır. Bu seri toplantılara konuşmacı olarak katılanlar arasında Muhammed İkbâl ve Dr. Muhtar Ahmed Ensârî gibi meşhur Hintli şahsiyetler de bulunmaktadır. Câmia Milliye İslâmiye’de İslâmî ilimlerle ilgili araştırmaların yetersiz olduğunu gören, bir dönem devlet başkanlığı da yapmış olan rektör Dr. Zakir Hüseyin’in özel bir araştırma enstitüsü kurma düşüncesi ancak vefatından sonra gerçekleşebildi. 1969 yılında vefatı üzerine üniversite hocaları biraraya gelerek Dr. Zâkir Husain Institute of Islamic Studies’i kurdular (1971). Hindistan devleti de, eski cumhurbaşkanlarından olan Dr. Zâkir Hüseyin’in anısına kurulan merkeze maddî destek sağlayarak ilmî çalışmalara katkıda bulunmaktadır. Üniversite ön-

106 Geniş bilgi için bkz. S.M. Tonki, *Aligarh and Jamia- Fight for National Education System*, People’s Publishing House, New Delhi 1983; *Câmia* (Ceşn-i Zerrîn Number), LXII/5 (Yeni Delhi 1970) (Üniversitenin 50. kuruluş yıldönümü sebebiyle hazırlanmış özel sayı).

celeri sağlam esaslara dayanan gelenekçi bir eğitim sistemi ve öğretim kadrosuna sahipken zamanla Aligarh'ın modernist çizgisine yaklaşmıştır. Bugün Câmia Milliye, İslâmî eğitimin verildiği fakültesinden çok teknik ve sosyal branşlardaki fakülteleriyle adından söz ettirmektedir. Bunda 1947 sonrası Hint yönetiminin ayrılıkçı tutumunun da etkisi vardır.

Üniversite seviyesinde lisans ve lisansüstü İslâmî eğitim-öğretim Faculty of Humanities and Sciences'e bağlı Department of Islamic and Arab-Iranian Studies'te verilmektedir. Üniversite'nin Ocak 1923'ten bu yana yayınlanan aylık *Câmia* dergisinin ana konusu İslâmî ilimler olmamış ve dergi, daha çok üniversitenin yayın organı görüntüsü vermiştir. Mektebe-i Câmia adıyla 1923 yılında kurulan ve kendi matbaa tesislerinde yüzlerce eser neşreden yayınevini şu anda ülkenin çeşitli yerlerinde şubeleri bulunmaktadır. Üniversitenin 1972'de mevcut şeklini alan merkez kütüphanesinde (Zakir Husain Library) İslâmî ilimlerle ilgili 2.500'ü yazma olmak üzere iki yüz bini aşkın kitap mevcuttur.¹⁰⁷

c. el-Câmiatü'l-Osmâniyye

Osmâniyye Üniversitesi (el-Câmiatü'l-Osmâniyye) gerek müfredatı gerek öğretim dili gerekse öğretim kadrosu bakımından Hint alt-kıtasının en özgün Müslüman üniversitesidir. 1917 yılında kurulup 1918'de eğitim-öğretime başlayan üniversite asıl itibarıyla Sir Sâlâr Ceng tarafından kurulan Dârululûm (1853) ve Nizam College'a (1887) dayanmaktadır. Bütün dinî, sosyal ve teknik branşlarda Urdu dilinde öğretim yapması planlanan üniversitede ilk olarak okutulacak ders kitaplarını hazırlaması için bir telif ve tercüme bürosu (Dâru't-Te'lif ve't-Tercüme) açılmıştır (14 Ağustos 1917). Büroda Abdülhak (Babay-ı Urdu), Abdülmâcid Deryâbâdî, Abdullah İmâdi, Vahîdüddîn Selîm Panipati, İnâyetulâh Dihlevî, Mesud Ali Mahvî ve Telemmüz Hüseyin Corkhpûrî gibi meşhur ilim adamları ve yüzü aşkın uzman mütercim istihdam edildi. 1919-1964 yılları arasında muhtelif branşlara ait 500 kadar eser Urduca'ya tercüme edilmiş, bunlardan büyük bir kısmı da yayınlanmıştır.¹⁰⁸ Büronun yaptığı diğer önemli bir hizmet birçok teknik ıstılahı (terim) tercüme, adaptasyon veya yeniden inşa yoluyla Urduca'ya kazandırmasıdır. 1947'ye kadar toplam

107 Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, s. 71-74; Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", s. 26-27.

108 Yayınlanan kitaplar için bkz. Şafqat Hussain Razawî, "Darul Talif-wa-Tarjuma, Jamia Usmani (Usmania University Hyderabad, India)", *JPHS*, XLIV/4 (1996), s. 349-357.

100.000 kadar ıstılah üreten Meclis-i Vaz'-ı İstılâhât¹⁰⁹ adlı birim Hint alt-kıtasında yazılan ilmî eserlerde ortak bir dilin kullanılmasına vesile olmuştur. 15 Ağustos 1947 tarihinde Bağımsız Hindistan Devleti kurulunca Haydarâbâd Nizamı devleti cebren Hindistan'a katılmış ve eğitim dili İngilizce'ye çevirilmiş; böylece telif ve tercüme bürosunun faaliyeti durmuştur.

Osmâniyye Üniversitesi'ndeki İslâm araştırmaları 1947 yılına kadar İslâm İlahiyatı Fakültesi'nde (Faculty of Islamic Theology) yürütülürken bu tarihten sonra kısa bir boşluk yaşanmış ve 1966 yılında eğitim ve araştırma hizmetleri veren müstakil İslâm araştırmaları bölümü (Department of Islamic Studies) kurulmuştur. Faculty of Arts'a bağlı olan bölüm, fakülteadaki Arapça ve Farsça bölümleriyle ortak çalışmalar yürütmektedir. Üniversiteye bağlı Area Studies Center'da da İslâmî ilimlerle ilgili çalışmalar yapılmaktadır. Ayrıca bölgede klasik ve modern tarzda İslâmî eğitim veren birçok medrese ve kolej de üniversiteye bağlı olarak eğitim-öğretim yapmaktadır. Osmâniyye Üniversitesi'nin matbu eserlere ek olarak 3.418'i İslâmî ilimlerle ilgili 6.351 yazma eser ihtiva eden geniş bir kütüphanesi vardır.¹¹⁰ Zâhid Ali, Abdulkhak, Menâzir Ahsen Geylânî, Muhammed Hamidullah, Seyyid Abdullatif, Abdulmu'îd Han, Nizameddin, Hâşim Emir Ali, Harun Han Şirvânî ve Mir Veliyyüddîn Nizam Koleji ve Osmâniyye Üniversitesi'ndeki İslâm araştırmalarına katkıda bulunan ilim adamlarındandır.¹¹¹

1918'den sonra Osmâniyye Üniversitesi'ne bağlı olarak faaliyet gösteren ilmî kurumlardan biri de Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye'dir (Dâru'l-Matbû'ât eş-Şarkiyye). Hint alt-kıtasında İslâmî ilimlerin gelişmesine çok büyük katkıları olan bu müessese, 1888 (1306) yılında İmâdü'l-Mülk Seyyid Hüseyin Bilgrâmî, Molla Abdülkayyûm ve Muhammed Enverullah Hân Ömerî'nin gayretleri sonucunda Haydarâbâd Nizamı Mir Osman Ali Han'ın desteğiyle dinî, beşerî ve müsbet ilimlerdeki nâdir yazmaları yayınlamak gâyesiyle kuruldu. Bunun için dünyanın çeşitli kütüphanelerindeki önemli eserlerin tespiti yapıldı

109 Bu ıstılahlar dil bilimcisi Dr. Cemil Câlîbî'nin çabaları sonucunda Pakistan Dil Kurumu (Muktedir-i Kavmî Zübân) tarafından *Ferheng-i İstılâhât-ı Câmî'a-i Osmâniyye* adıyla iki cilt halinde yayınlanmıştır (İslâmâbâd 1991).

110 Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", s. 14.

111 Üniversite hakkında geniş bilgi için bkz. M.R. Siddiqî, "el-Câmiatü'l-Osmâniyye", *DİA*, c. VII (İstanbul 1993), s. 103-104.

mikrofilmleri alındı ve sırasıyla neşredilmeye başlandı. Dâiretü'l-Ma'ârif günümüze kadar toplam 500 cildi bulan 150 kadar nâdir eseri ve pek çok risâleyi neşretmiştir. Buhârî'nin *Târihü'l-kebir*'i, Beyhâkî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı (I-X), İbn Hâleveyh'in *İ'râbü'l-Kur'ân*'ı, Ali el-Muttakî el-Hindî'nin *Kenzü'l-Ummâl*'i (I-XIX), Zehebî'nin *Tezkiretü'l-Huffâz*'ı, İmâm Ebû Hâtim er-Râzî'nin *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, Sem'ânî'nin *Kitâbü'l-ensâb*'ı ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî'nin *Garîbü'l-hadîs*'i (I-IV) bu eserlerdendir.¹¹²

d. Jamia Hamdard ve Hamdard University

Hâlen Hindistan ve Pakistan'da iki ayrı kurum olarak faaliyet gösteren Hamdard Foundation'un (Hemderd Vakfı) temelleri Hekim Abdülmecîd (1883-1922) tarafından 1906 yılında bitkisel ilaç yapımı için Hemderd Devâhâne (Hamdard Dawakhana) adıyla atılmıştır. Abdülmecîd'in genç yaşta ölmesi ile işlerin yürütülmesi eşine ve oğulları Hekim Abdülhamid ve Hekim Muhammed Said'e kalmıştır. 1947 yılında alt-kıtanın bölünüp Hindistan ve Pakistan adıyla iki devlet kurulmasıyla Muhammed Said Karaçi'ye giderek Hemderd Vakfı'nın Pakistan şubesini kurmuştur. Şu anda her iki şube çok geniş imkânları olan devâsâ kurumlar haline gelmiş, sağlıktan eğitim ve yayıncılığa uzanan pek çok alanda hizmet üretmektedir.

Indian Institute of Islamic Studies Hindistan'da bağımsızlık sonrası kurulan en büyük İslâm araştırmaları merkezidir. Enstitü Hamdard National Foundation'e bağlı olarak Hekim Abdülhamid tarafından 1963 yılında Tuglugâbâd'da (Yeni Delhi) kurulmuştur. Yapılanması itibariyle bir üniversite sistemine sahip olan enstitüde din (religion), felsefe ve bilim (philosophy and science), mukayeseli din araştırmaları (comparative religion), İslâm ekonomisi (Islamic economy), hukuk/fıkıh (law/fiqh), İslâmî eğitim (Islamic education), dil ve edebiyat (language and literature), İslâm tarihi (Islamic history) bölümleri bulunmaktadır. Geniş modern tesislere sahip olan enstitü, araştırmalarının yanında eğitim-öğretim hizmeti de vermektedir. Kuruluşundan itibaren doğrudan Hamdard National Foundation'a bağlı bir idare ola-

112 Basılan eserler için bkz. Syed Hashimi Faridabadi, "The Da'irat-ul-Ma'arif", *Islamic Culture*, IV/4 (1930), s. 625-665; "Dâiretü'l-ma'ârifü'l-Osmâniyye bi Haydârâbâd ed-Dekken", *Sekâfetü'l-Hind*, VI/2 (Delhi 1955), s. 76-81; Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, s. 88-91; Abul Hasan Nadvi, *Muslims in India*, Urduca'dan çev. Mohammad Asif Kidwai, Academy of Islamic Research and Publications, Lucknow ts., s. 100-101; Abidi, "Arabic and Persian Studies", s. 53-54; Nizamuddin, "Islamic Studies", s. 151-152.

rak hizmet veriyorken Hemderd Üniversitesi'nin (Jamia Hamdard) kurulmasıyla (1989) bu üniversiteye bağlandı. Daha sonra da bu enstitü tamamıyla yeni kurulan Faculty of Islamic Studies and Social Sciences'a bağlanarak eski ismini ve işlevini kaybetti. Bu fakültenin İslâm araştırmaları bölümü lisansüstü eğitim vermekte ve araştırma projeleri yürütmektedir. Indian Institute of Islamic Studies ulusal ve uluslararası niteliklerde sempozyum, panel, açık oturum ve konferans düzenlemekte, bunlarda tebliğ sunacak araştırmacıları desteklemekte ve İslâm araştırmaları sahalılarında çalışanları teşvik etmek için yılda iki defa İslâm araştırmaları ödülü vermektedir. Enstitü ilk etkinliğini 4-10 Ocak 1964 tarihinde Yeni Delhi'de toplanan XXVI. Uluslararası Müsteşrikler Konferansı (International Congress of Orientalists) vesilesiyle yapmış ve burada nâdir Arapça ve Farsça eserler sergisi açmıştır. Sonraki yıllarda Delhi'de "Islam in India: Past and Present" ve Haydarâbâd'da "The All India Islamic Studies Conference" adlarıyla iki ilmî toplantı düzenlemiştir. Enstitünün İslâmî ilimlerle ilgili akademik dergisi *Studies in Islam* olup yayın hayatına 1964 yılında başlamış yakın zamanlara kadar varlığını devam ettirmiştir. Ancak enstitünün kapatılıp yeni açılan fakülteye bağlanmasından sonra Department of Islamic Studies tarafından 2004 yılı başında *Studies on Islam* adıyla altı aylık bir dergi çıkartılmıştır. Department of Islamic and Comparative Law tarafından 1981 yılında *Islamic and Comparative Law Quarterly* adıyla çıkartılan dergi 1992 yılından bu yana *Islamic and Comparative Law Review* adıyla yayınlanmaktadır.

Indian Institute of Islamic Studies'e bağlı olarak hukuk alanında araştırmalar yapan Department of Islamic and Comparative Law 1995 yılında kapatılarak yeni kurulan Centre for Advanced Socio-Legal Studies adlı merkeze katılmıştır. İslâm hukuku ile ilgili geniş çaplı araştırmalar yapmak için kurulan merkezde hukuk alanında master ve doktora çalışmaları da yapılmaktadır. Enstitünün 1956 yılında kurulan kütüphanesine Hakim Muhammad Said Central Library adı verilmiştir. Kütüphane sistematik olup basılı eserlere ilaveten 3.619 yazma eser ve Hindistan'ın muhtelif kütüphanelerine ait 1.000 yazma eser mikrofilmi ihtiva etmektedir.

Delhi'deki Hamdard National Foundation'a bağlı olarak hizmet veren bir diğer kuruluş İslâm eğitimiyle ilgili araştırmalar yapıp raporlar neşreden Hamdard Education Society'dir. Şubat 1981 yılında kurulan kuruluşun 1981 yılında yaptırdığı "Educational Survey of Muslims Schools in India" ve "Educational Survey of Higher Education of Muslims" adlı iki ayrı anket ve araştırma sonuçları kitap halinde yayın-

lanmıştır (New Delhi 1983). Bunun dışında *Survey of Economic Conditions of Muslims* ve *All India Survey of Arabic Schools/Madrasas Imparting Arabic and Islamic Education* adlı iki ayrı anket ve alan araştırması daha yaptırmıştır (1984).¹¹³

Hakim Muhammed Said (ö. 1998) tarafından 1954 yılında Karaçi’de kurulan Hamdard Foundation Pakistan daha çok dinî ilimler dışındaki alanlarda çalışmalar yürütmektedir. Ancak yine de vakfin desteğiyle 1978 yılında çıkmaya başlayan *Hamdard Islamicus* ve 1950 yılında kurulan The Pakistan Historical Society’in yayın organı olan *Journal of Pakistan Historical Society* gibi ilmî dergiler vardır. Vakıf, İslâmî ilimlerle ilgili birçok uluslararası kongreye de ev sahipliği yapmıştır. 1991 yılında kurulan Hamdard University’deki Faculty of Humanities and Social Sciences, Hamdard School of Law ile Faculty of Legal Studies adlı birimlerde İslâmî araştırmalar yapılmaktadır.¹¹⁴

e. Diğer Üniversitelerde İslâm Araştırmaları

Hintistan’da İslâm araştırmalarına katkıda bulunan bir diğer kurum devlet üniversiteleridir. Gerek 1947 öncesinde gerekse sonrasında kurulan üniversitelerde doğrudan İslâm araştırmaları yürüten bölümlerin sayısı bir hayli az ise de farklı isimler altında İslâm araştırmalarına katkıda bulunan birçok bölüm bulunmaktadır. Üniversitelerde bulunan “Arab Culture”, “West Asian Studies”, “Middle Eastern Studies”, “Religious Studies”, “Comparative Religion”, “Arabic”, “Persian”, “Urdu” adlarıyla ifade edilen fakülte ve bölümlerin tamamında İslâm araştırmaları yapılmakta ve eserler neşredilmektedir.¹¹⁵ Hindistan’daki Allahâbâd, Bombay, Benares Hindu, Calcutta, Calicut, Delhi, Gujarat, Jammu, Jawaharlal Nehru, Kashmir, Kerela, Lucknow, Madras, Mysore, Nagpur, Patna, Panjab (Chandigarh), Panjabi (Patiala) üniversiteleri ile Pakistan’daki birçok üniversite bu tür fakülte ve bölümlere sahiptir.

Önceki şekliyle 1857 yılında kurulan Kalküta Üniversitesi’nin (Calcutta University) Arabic and Persian ve Islamic History and Culture

113 Syed Ausaf Ali, “Indian Institute of Islamic Studies”, *Handbook of Libraries, Archives and Information Centers in India*, ed. B.M. Gupta, Aditya Prakashan, New Delhi 1991, c. IX, s. 251-253.

114 Kısa bir tanıtımı için bkz. Ishtiaq Ahmed, “Hamdard Foundation”, *The Oxford Encyclopaedia of the Modern Islamic World*, New York-Oxford 1995, c. II, s. 95-96; Hakim Naimuddin Zubairy, “Hamdard Foundation”, *DİA*, c. XV (İstanbul 1997), s. 448; <http://www.hamdard.edu.pk/>.

115 Mohamed Taher, *Islamic Studies in India*, Concept Publishing, New Delhi 1991, s. 27.

adlı bölümlerinde İslâmî ilimlerle ilgili ciddi çalışmalar yürütülmektedir. Üniversite tarafından neşredilen ilmî dergiler de bulunmaktadır. Muhammed İshak'ın *India's Contribution to Hadith Literature* (Dacca 1955) ve Muhammed Zübeyr Sıddîkî'nin *Hadith Literature: Its Origin, Development, Special Features and Criticism* (Calcutta 1961) adlı çalışmaları üniversitede yapılan nitelikli araştırmalardandır.

Bombay Üniversitesi'nde ise Fars dili ve edebiyatı bölümü güçlüdür. Üniversiteye bağlı olarak 1947 yılında kurulan Anjuman-e Islam Urdu Research Institute adlı enstitü Urdu dilinde yazılan İslâmî eserlerle ilgili çalışmalar yürütmektedir. Enstitü, Câmî' Mescid kütüphanesinde bulunan 1.200 yazma eserin Dr. Hamidullah Nedvî tarafından hazırlanan kataloğunu 1956 yılında neşretmiştir. *Nevâ-i Edebî* adıyla bir de üç aylık dergi çıkarmaktadır. Bombay Üniversitesi kütüphanesinin İslâmî ilimlerle ilgili Arapça, Farsça ve Urduca eserlerden oluşan geniş bir yazma eser koleksiyonu vardır. Kütüphanede bulunan iki ayrı koleksiyonun kataloğu Profesör Serfirâz tarafından hazırlanarak 1935 yılında basılmıştır. Âsaf Ali Asgar Feyzî (1899-1981) tarafından bu kütüphaneye bağışlanan İsmâiliyye ile ilgili iki yüz kadar yazma eserin Muiz Gorivala tarafından hazırlanan kataloğu 1965 yılında basılmıştır.

Hindistan'ın köklü üniversitelerinden biri de Madras Üniversitesi'dir. Bu üniversiteye bağlı Faculty of Oriental Learning, Department of Arabic, Persian and Urdu ve Oriental Research Institute tarafından dinî, tasavvufî ve edebî nitelikli pek çok eser neşredilmiştir. Celâled-dîn Devvânî'nin Dr. Abdülhak tarafından hazırlanan *Şevâkilü'l-hür fi şerhi Heyâkili'n-nûr* (Madras 1953) adlı eseri üniversite yayımları arasında çıkmıştır. Üniversiteye bağlı çok sayıda kolejden bir kısmı İslâmî eğitim vermektedir. Merkez kütüphaneden başka ülkenin en geniş yazma koleksiyonlarından birine sahip olan The Government Oriental Manuscripts Library de üniversiteye bağlıdır. Bu kütüphane çok sayıda Arapça ve Farsça eser neşretmiştir.¹¹⁶ Delhi Üniversitesi'ne (University of Delhi) bağlı Department of Arabic and Persian'da dil ve edebiyatla ilgili çalışmalardan başka İslâmî ilimlerle ilgili olup Arap ve Fars dillerinde yazılan eserlerle ilgili çalışmalar da yapılmaktadır. K.A. Faruqî'nin *State Letters of the Caliph Umar, State Letter of the Caliph Abu Bakr, State Letters of the Caliph Uthman* ve *Tarikh-i Rid-dah*'ı bu çalışmalardandır. Hindistan'daki Fars edebiyatı ile ilgili geniş bir çalışma yürüten bölümün yayınladığı kitaplar arasında *A Critical*

116 Bkz. Abidi, "Arabic and Persian Studies", s. 55.

Estimate of the Arabic Works Written in India During Two Centuries Preceding Awrangzeb de bulunmaktadır.¹¹⁷ Leknev Üniversitesi'nin (Lucknow University) Arapça, Farsça ve Urduca bölümlerinde İslâmî çalışmalar da yapılmaktadır. Ejaz Ahmad'ın *Arabic Poets of India*'sı, S. Iqbal Ahmad'ın *Arabic Lexicographers of India*'sı, M. Yusuf Alvi'nin *al-Mansûr*'u ve Mushtaq Qidwai'nin *The Commercial and Cultural Relations Between India and Arabia*'sı bölümde 1964 öncesi yayınlanan eserlerden bazılarıdır.¹¹⁸ Üniversitenin kütüphanesinde 2.000'den fazlası Sanskritçe, Hintçe, Arapça, Farsça, Urduca ve Türkçe yazmalardan oluşan 200.000'i aşkın kitap ve çok sayıda dergi bulunmaktadır.

2. Çağdaş Araştırma Merkezleri

a. Müslümanlarca Kurulan Merkezler

Hint alt-kıtasında çok sayıda bağımsız araştırma merkezi de kurulmuştur. The Institute of Indo-Middle East Cultural Studies bunlar içerisinde en önemlilerindedir. Hindistan ile Orta Doğu arasındaki dinî-kültürel bağları araştırmak için 1955 yılında Haydarâbâd Dekken'de kurulan enstitü bugüne değin çok sayıda ilmî eser neşretmiştir. Syed Abdul Latif'in *Bases of Islamic Culture* ve *An Outline of the Cultural History of India*, Muhammed Hamidullah'ın *Foreign Relations of the Prophet Muhammad with the Countries of Middle-East, India, Turkistan and China etc.* (Haydarâbâd 1985) adlı çalışmaları enstitünün dikkate değer neşriyatındandır. Delhi'deki Câmia Milliye İslâmiye'nin hocalarından Âbid Hüseyin ve arkadaşları, İslâm'ın Batı'ya, Batı'nın İslâm ülkelerine ve İslâm düşüncesine tesiri üzerinde XX. yüzyılın ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte çalışmalar yapabilmek için 1967 yılında Delhi'de Islam and Modern Age Society'yi kurdular. Hedefleri doğrultusunda çalışmalar yürüten ve nitelikli eserler neşreden dernek 1969 yılından bu yana da Urduca *İslâm aôr Asr-ı Cedîd* ve İngilizce *Islam and Modern Age* adlarıyla iki dergi çıkarmaktadır.¹¹⁹ Ancak günümüzde bu dergiler Jamia Millia Islamia'ya bağlı Dr. Zâkir Husain Institute of Islamic Studies tarafından yayınlanmaktadır. Hindistan'ın velûd yazarlarından Vahîdüddîn Han 1970 yılında Delhi'de The Islamic Centre (el-Merkezü'l-İslâmî) adlı bir merkez kurmuştur. Merkez, çoğu Vahîdüddîn Han'a ait olmak

117 Bkz. Abidi, "Arabic and Persian Studies", s. 57-58.

118 Bkz. Abidi, "Arabic and Persian Studies", s. 58.

119 Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, s. 64.

üzere çeşitli dillerde 100 kadar kitap neşretmiştir. Vahîdüddin Han'ın bazı kitapları Türkçe'ye de çevirilmiştir. Merkez tarafından İngilizce *Al-Risala* dergisi bazı değişikliklerle Urduca ve Hintçe olarak da yayınlanmaktadır.¹²⁰

The Islamic Fiqh Academy of India genelde İslâmî ilimler, özelde de İslâm hukuku ile ilgili nitelikli çalışmalar yapmak için faaliyet gösteren kurumlardan biridir. Akademi, Kadı Mücâhidü'l-İslâm Kâsımî tarafından Centre of Academic Research (Merkezü'l-bahsi'l-ilmî) adıyla 1987 yılının başlarında Bihâr'da kurulmuş, 1989 yılında da mevcut ismini almıştır. Diğer kurumlarla ortak çalışmalar yürüten akademi ilk olarak Mart/Nisan 1989'da Institute of Objective Studies ile müşterek Fikhî Seminer (Islamic Jurisprudential Conference) adıyla ilmî bir toplantı tertip etmiştir. Akademi idaresi bu toplantıda Hint alt-kıtasındaki kütüphanelerde İslâm hukuku ile ilgili yazmaların kataloğunu çıkarma ve bunlardan bir kısmını neşretme kararı almıştır. 15 Eylül 1991 tarihinde alınan bir kararla da Küveyt hükümetinin neşrettiği *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*'nin (1997'de I-XXXIII) Urduca'ya çevirilerek basılması planlanmıştır. Akademinin 1992 yılı sonuna kadar düzenlediği beş büyük ilmî toplantıda bankacılık, şirketler hukuku, faiz, doğum kontrolü gibi yeni problemler tartışılmıştır. Kurum 1987 yılından bu yana *Bahs u Nazar* adlı üç aylık ilmî bir dergi çıkarmaktadır.

Hindistan'ın ilim, fikir ve siyaset adamı Ebü'l-Kelâm Âzâd adına Haydarâbâd'da Abul Kalam Azad Oriental Research Institute ve Delhi'de Abul Kalam Azad Islamic Awakening Centre adlarıyla iki müesseseye kurulmuştur. Kalküta'da kurulan Indo-Arab Culture Association herkese açık bir araştırma kurumu olup 29-30 Ocak 1983 tarihinde hicretin 1400. yılı münasebetiyle Asiatic Society of Calcutta'da "Holy Qur'an" adında uluslararası bir sempozyum düzenlemiştir. India and Islam Research Council, İslâm tarihi, kültür ve medeniyeti üzerine araştırmalar yaptırmak ve bunları yayınlamak gayesiyle 1995 (?) yılında Delhi'de kurulmuştur. *India and Islam Review* adlı bir dergi çıkarmaktadır. İngiliz mühtedî Muhammed Marmaduke Pickthall, Haydâdâbâd Nizâmî Mir Osman Ali Han'ın desteğiyle 1926 yılında Islamic Culture Board'u¹²¹ kurmuş ve kurum 1927 yılında meşhur *Islamic Culture* dergisini çıkarmıştır. Pickthall'ın ölümüyle (1936) derginin

120 Bkz. http://www.alrisala.org/intro_page_links/islamic_center.htm (15 Ağustos 2004).

121 Kurumun adı 1997 yılında The Academic and Cultural Publications Charitable Trust olarak değiştirilmiş olup hâlen bu ismi taşımaktadır.

editörlüğünü Ocak 1937'den itibaren mühtedî Muhammed Esed (ö. 1992) üstlenmiştir. Derginin yayını devam etmektedir.¹²² Aligarh'taki İdâre-i Tahkîk ü Tasnîf-i İslâmî adlı kurum 1982 yılından bu yana Tahkîkât-i İslâmî adlı ilmî bir dergi çıkarmaktadır. Hint alt-kıtasındaki araştırma kurumları arasında Haydarâbâd'daki Islamic Centre for Indian Minorities Studies, Islamic Law Academy, Patna'daki Institute of Post-Graduate Studies and Research in Arabic and Persian, Srirangapatnam'daki (Karnataka) Tippu Sultan Research Academy ve Mey-sûr'daki Oriental Research Institute de zikre değerlidir.

b. Misyonerlerin ve Hıristiyanların İslâm Araştırmaları Kuruluşları

Hint alt-kıtasında İslâm araştırmaları ile ilgilenen misyoner teşkilatlarına ve oryantalistlere ait araştırma kurumları da bulunmaktadır. Alt-kıtada misyonerlik yapan papazların büyük bir kısmı aynı zamanda İslâmî ilimlerde de yetişmiş olduğu için İslâm'ın kendilerine zayıf gelen yanlarını öne çıkararak bölgedeki geleneksel ulemâ ile münâzaralara girmişlerdir. Bu münâzaralar bir yandan misyonerlere yeni stratejiler geliştirme fırsatı verirken öte yandan da Müslüman ilim adamlarının kendi eksikliklerini görüp o yönlere eğilmelerini sağlamıştır. Bütün menfi sonuçlarına rağmen bu münâzaralar İslâm araştırmalarında kalite ve ciddiyetin artmasına vesile olmuştur. Önceden muhtelif eserlerde yer alan alıntılarla yetinen Müslüman ilim adamları, misyonerlerin Urduca'ya tercümeleri sonucunda Kitâb-ı Mukaddes'i doğrudan inceleme fırsatı bulmuşlar, böylece misyonerlere cevap verme noktasında rahat bir duruma gelmişlerdir.¹²³ Misyonerlerin İngiliz yönetiminin desteğinde açtıkları araştırma merkezleri arasında The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland'ı (Londra 1823) ve bir kısmı daha önce kurulan bağlı kuruluşları özellikle anmamız gerekiyor. 15 Ocak 1784 tarihinde Kalküta'da kurulan Asiatic Society of Bengal bunların ilkidir. Derneğin adı 1935 yılında The Royal Asiatic Society of Bengal olarak değiştirildi ise de 1950 yılında ilk adını yeniden aldı. Doğu Hint Şirketi'nin önde gelen idarecilerinden Sanskritçe uzmanı Henry Thomas Colebrooke 1806-15 arasında derneğe başkanlık yaptı. Dernek ilk olarak tutanaklarını *Asiatic Researches* (1788-1839) adıyla 20 cilt olarak yayınladı. 1834 yılında *Journal of the Asiatic Society of Bengal* adlı dergi yılda iki sayı olarak yayımlanmaya başladı. Derneğin bir başka önemli yayını 12 cilt halinde neşredilen *Memories of the*

122 Bkz. İqtidar Husain Siddiqui, "Islamic Culture", *DIA*, c. XXIII (İstanbul 2001), s. 71-72.

123 Yapılan münâzaralar ve oluşan literatür için bkz. Powell, *Muslims and Missionaries*, tür. yer.

Asiatic Society of Bengal’dir. Kütüphanesinde bulunan 5.000’den fazla yazma eserin büyük bir kısmı buraya 1835 yılından sonra, Meysûr hükümdarı Tipu Sultan’ın şahsî kütüphanesiyle Fort William College’den intikal etmiştir. Kütüphanede yarıya yakını Arapça olan yazmalar arasında İslâmî ilimlere ek olarak bilim ve tasavvufla ilgili olanlar dikkat çekmektedir.

26 Kasım 1804 tarihinde Bombay Literary Society adıyla kurulan Asiatic Society of Bombay Ocak 1829’da The Royal Asiatic Society ile birleşti ve onun Bombay şubesi hâline geldi. Şube 1873 yılında Bombay Geographical Society’yi de bünyesine aldı. 1955 yılında yeniden The Asiatic Society of Bombay olarak müstakil birim hâline geldi. Derneğin 1819-1841 yılları arasındaki çalışmaları yayınlandı. 1841 yılından bu yana çıkan *Journal of the Asiatic Society of Bombay* adlı dergide ilmî makalelere de yer verilmektedir. 1812 yılında kurulan Madras Litetary Society Ocak 1829 tarihinde Madras’ta açılan The Royal Asiatic Society şubesi ile Mayıs 1830 tarihinde birleşti ve The Madras Literary Society and Auxiliary of the Royal Asiatic Society adını aldı. Dernek kendi görüşme ve kararlarını 1827 yılında bastırды, 1834 yılında ise *Madras Journal of Literature and Science* adlı dergisini çıkardı. Dergi bazı duraksamalardan sonra 1894 yılında tamamen kapandı. The Royal Asiatic Society ile irtibatlı derneklerden biri de The Bihar Research Society’dir. Ocak 1915’de Bankipur’da Bihar and Orissa Research Society adıyla kurulan dernek Aralık 1924’te Londra ile işbirliğine girerek Associate Society statüsü elde etti. 1943 yılında The Bihar Research Society adını alan dernek kurulduğu günden bu yana kendi dergisini çıkarmaktadır. Mayıs 1909’da kurulan The Mythic Society of Bangalore da Associate Society (Ocak 1924) statüsüne elde eden bir dernektir. Kendi ilmî dergisini Ekim 1909’da çıkarmaya başlamıştır. Misyonerlik faaliyetleri için kurulan Bareilly Theological Seminary’ye bağlı olarak bir İslâm araştırmaları bölümü açılması konusu Hıristiyan misyoner ve ilim adamları için düzenlenen Leknev (1911) ve Kudüs (1924) konferanslarında dile getirildi ve bölüm 1926 yılında açıldı. Kilisenin kontrolünde ve ağırlıklı olarak dindelerarası diyalog çalışmalarını yürütmek üzere 1974 yılında Islamic Studies Association of Delhi ve 1984 yılında Islamic Studies Association of Bangalore kurulmuştur.¹²⁴

124 C.F. Beckingham, “A History of the Royal Asiatic Society, 1823-1973”, *The Royal Asiatic Society: Its History and Treasures*, ed. Stuart Simmonds-Simon Digby, Leiden-London 1979, s. 1-77.

Hıristiyan misyonerler tarafından kurulan Henry Martyn Institute of Islamic Studies bölgede ağırlıklı olarak İslâmî ilimlerle ilgilenen bir kurumdur. Enstitü, Methodist Kilisesi'nden Dr. Murray T. Titus'un önderliğinde, 1806-1810 arasında Hindistan'da misyonerlik yapan papaz Henry Martyn (ö. 1812) adına 1930 yılında Lahor'da kurulan Henry Martyn School of Islamic Studies'e dayanmaktadır. Bu okul, misyonerleri İslâm hakkında bilgilendirmek, Hıristiyanlaştırma faaliyetini yürütmek ve Hıristiyanlığa yeni girenleri eğitmek için kurulmuştu. Okul 1960 yılında Enstitü adını aldı ve Landour (Mussoire), Aligarh, Cebelpûr ve Leknev'de şubeleri açıldı, 1971'de de merkezi Haydarâbâd'a taşındı. Enstitüde üç kademe kurs verilmektedir. Temel İslâmî ve sosyal bilimlerin öğretildiği ilk iki yılı başarı ile tamamlayanlar üçüncü yıla, bunu da başarı ile ikmal edenler dördüncü yıla kabul edilmektedirler. Bu kademeleri bitirenler Arapça, Farsça ve Urduca dillerini iyice öğrenmekte ve İslâmî ilimlerde söz söyleyecek duruma gelmektedirler. Ancak üçüncü ve dördüncü kademeleri okuyan talebe sayısı oldukça azdır. İlk iki yılı okuyanların çoğu Beyrut, Kahire, Roma gibi yerlerde eğitimlerini sürdürmekte veya Hindistan üniversitelerine girmektedirler. Enstitü müstakil veya müşterek olarak ilmî toplantılar ve konferanslar düzenlemektedir. Indian Institute of Islamic Studies ile birlikte 1965 yılında Nagpûr'da "Faith and Works" ve 1968 yılında Dehradun'da "The Role of Religion in the Modern World" adlarıyla iki sempozyum tertip etmiştir. Jamia Millia Islamia, Department of Islamic and Arab-Iranian Studies ile ortaklaşa olarak da "Religious Education in Secular India" adlı bir sempozyum düzenlemiştir (Delhi, 17-19 Ekim 1980). Ayrıca belli aralıklarla Müslüman ilim adamları davet edilerek konferanslar verdirilmekte, toplantılar yapılmaktadır. Enstitü mahallî dillerde yayınladığı küçük propaganda kitaplarının yanında nitelikli ilmî eserler de neşretmektedir. Enstitünün 1971 yılına kadar *al-Basbeer* adıyla çıkan İngilizce dergisi kısa bir duraksamadan sonra 1972'den itibaren *Al-Basbeer: A Bulletin of Christian Institutes of Islamic Studies* adıyla çıkmaya devam etti. 1978'de *Bulletin of Christian Institutes of Islamic Studies* adını alan dergi 1985'ten bu yana *The Bulletin of the Henry Martyn Institute of Islamic Studies* adıyla çıkmaktadır. Dergide bütün bu değişikliklere rağmen ilmî standart sürekli korunmaya çalışılmıştır. Enstitünün Urduca süreli yayını üç ay periyodlu *Huma* dergisidir. Enstitünün yeni adı Henry Martyn Institute: International Centre for Research, Interfaith Relations and Reconciliation şeklinde olup Islamic Studies ibaresi isimden çıkartılmıştır.¹²⁵ Yukarı-

125 Ataullah Siddiqui, *The Henry Martyn Institute of Islamic Studies: An Attempt to Christianize Muslims in India*, Birmingham 1984; Ian H. ✎

daki Protestan kurumlarına ek olarak Katolik Cizvitlere ait araştırma kurumları da bulunmaktadır. Yeni Delhi'deki Vıdyajyoti, Institute of Religious Studies bunlardan biridir.

c. Kütüphaneler

Hint alt-kıtasında hüküm süren padişah, emîr ve devlet adamlarının öncülüğünde oluşturulan ve zamanla düzenli birer kurum şeklini alan kütüphaneler bölgede İslâmî ilimlerin gelişim seyrini ve İslâm araştırmalarının kalitesini müsbet yönde etkilemiştir. Çeşitli eğitim ve araştırma kuruluşlarına bağlı olarak hizmet verenler dışında bir de müstakil kütüphaneler bulunmaktadır. Sayıları yüzleri bulan bu kütüphanelerden kolleksiyonları bakımından önemli olanlarına işaret etmek istiyoruz. Nevvâb Feyzullah Han'ın 1794 yılında yaptığı bağış ile kurulan Rampur Rıza Library bu kütüphanelerden biridir. Başlangıçta Toşhâne kütüphanesinin bir bölümü olan kurum 1851'den sonra Kütübhâne-i Darur Riyâset-i Rampur adıyla müstakil hâle gelmiştir. Kütübhâne-i Ulûm-i Dîniyye adıyla yeniden düzenlenen kurum için yapılan iki katlı bina 1891'de tamamlandı. Hamid Ali Han zamanında (1889-1930) yazmalar için hazırlanan kataloglardan Arapça eserler kataloğu 1902'de, Farsça eserler kataloğu ise 1928'de basıldı. Nevvâb Rıza Ali Han zamanında (1930-1966) kütüphane bugünkü adını aldı. Kütüphane 1994 yılında *Rıza Libraray Journal* adıyla bir dergi çıkarmıştır. Ülkenin mevcut en eski kütüphanesi sayılan Rıza Library'de Arapça, Farsça ve Urduca dillerinde toplam 11.993 yazma eser bulunmaktadır. Üç yüz kadar kıymetli minyatür ve resim de kütüphanenin önemli koleksiyonlarındandır. Kütüphanenin neşriyat birimi yirmi kadar kıymetli yazmayı ve beş ciltlik kütüphane kataloğunu yayınlamıştır.¹²⁶

Haydarâbâd Yüksek Mahkemesi hâkimi Müfti Muhammed Sa'îd Han (1831-1895) tarafından oluşturulan kütüphane ailesi tarafından 1935 yılında Kütübhâne-i Sa'îdiye (Saidiya Library) adıyla açılmıştır. Bir yangında zarar gören kütüphane 1984 yılında hâlihazırdaki yerine taşınmıştır. Kütüphane idaresi 1971 yılında İslâmî ilimlerin çeşitli branşlarında araştırma imkânları sunmak ve kütüphanedeki kıymetli

Douglas, "Henry Martyn Institute of Islamic Studies", *MW*, LI (1961), New York 1968, s. 217-221; David T. Lindell, "The Henry Martyn Institute of Islamic Studies", *The Bulletin of Christian Institute of Islamic Studies* (Golden Jubilee Issue), III/1-4 (1980), s. 133-141.

126 Kütüphanenin tanıtımı ve bazı değerli yazmalar için bkz. Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, s. 97-99; Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", s. 53-55.

yazmaları neşretmek gâyesiyle Saidiya Research Institute adlı bir araştırma enstitüsü kurmuştur. Yerli ve yabancı birçok ilim adamını istihdam eden enstitünün Kur'ân ilimleri, hadis, İslâm hukuku, sosyoloji, Orta Doğu tarihi, Hindistan'da İslâm, karşılaştırmalı dinler, fizikî bilimler, Arap dili ve edebiyatı gibi bölümleri bulunmaktadır. Enstitü aynı zamanda yurt içi ve dışındaki isteklilere Haydarâbâd'daki kütüphanelerden yazma eser mikrofilm de temin etmektedir. Sa'îdiye Kütüphanesi'nde birçoğu Müfti Muhammed Sa'îd ve ailesine ait İslâmî ilimlerle ilgili 3.141 yazma eser vardır. Kütüphanedeki Arapça yazmaların kataloğu Mohammad Ghouse tarafından *A Catalogue of Arabic Manuscripts* adıyla neşredilmiştir (I-II, Haydarâbâd 1968-1991).¹²⁷

Gucerât bölgesinin önemli ilim merkezlerinden Ahmedâbâd'ın tanınmış sûfilerinden Pîr Muhammed Şâh'ın (1688-1749)¹²⁸ dergâhında ondan kalan eserler üzerine kurulmuş olan kütüphane (Hazrat Pîr Muhammad Shah Dargah Library) sonraki yıllarda yapılan bağışlarla oldukça genişlemiştir. Şu anda kütüphanede eski tarihli Kur'ân-ı Kerîm nüshaları da dâhil olmak üzere çoğu İslâmî ilimlerle ilgili 2.000 kadar yazma vardır.¹²⁹

Patna'daki Khuda Bakhsh Oriental Public Library Hindistan'ın meşhur kütüphanelerindedir. Bir hukukçu olan Muhammed Bahş tarafından oğlu Hüdâ Bahş (1842-1908) adına kurulan kütüphane, Hüdâ Bahş'ın kitap sevgisi sebebiyle oldukça zenginleşmiştir. 1876 yılında kütüphane kendi eline geçtiğinde kütüphanede üç yüzü yazma 1.400 cilt eser vardı. Hüdâ Bahş Mekke, Kahire, Paris, Bombay, Patna, Delhi, Kalkütta ve diğer yerlerden yazmalar satın alıp 1876'da 1.400 olan kitap sayısını 1891'de 4.000'e çıkarmıştır. Hüdâ Bahş'ın ölümünden sonra (1908) bir halk kütüphanesi olarak varlığını sürdüren kurum, günümüzde eyalet valisi, kurucunun torunları ve ilim adamlarından oluşan bir heyet tarafından idare edilmektedir. Mikrofilm imkânları da sunan kütüphanede çoğu Arapça ve Farsça olan 21.000 yazmaya ek olarak 25.000 basılı eser ve 5.000 dergi bulun-

127 Kütüphanenin ve merkezin tanıtımı için bkz. Muhammed Gavs, "Kütüb-hâne-i Sa'îdiye," *Ma'arif*, A'zamgarh January 1936, s. 33-45; Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, s. 78-79, 123-125; Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", s. 15-16.

128 Muhammad Zuber Qureshi, "The History of Hazrat Pîr Muhammad Shah at Ahmadabad," *Islam in India: Studies and Commentaries*, ed. Christian W. Troll, Vikas Publishing, New Delhi 1985, c. II, 282-300.

129 Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", s. 27-28.

maktadır. Kütüphanenin *Khuda Bakhsb Library Journal* adlı dergisinin yayını devam etmektedir.¹³⁰ Devlet bu kütüphane anısına hatıra pulu bastırımıştır.

1891 yılında Haydarâbâd'da kurulan Asafiya State Library 1960 yılında Andhra Pradesh State Central Library adını almıştır. 1975 yılında Arap harfli yazmalar Andhra Pradesh Government Oriental Manuscripts Library and Research Institute (OMLRI) adıyla kurulan kütüphaneye taşınmıştır. Kütüphane bu maksatla Osmania University kampüsünde yapılan yeni binasına Nisan 1997'de intikal etmiştir. Kütüphanenin *Hand Book of Andhra Pradesh Government Oriental Manuscripts Library and Research Institute* (haz. V.V.L. Narasimha Rao, OMLRI, Hyderabad 1988) adıyla bir de katalogu hazırlanmıştır. Kütüphanede Arap harfli (Arapça, Farsça, Urduca) 23.000 yazma kitap vardır. İslâmî ilimlerle ilgili olanlardan başka, yazmalardan 4.500 kadarı mantık, felsefe, metafizik, cebir, matematik, kimya, tıp, dil ve edebiyatla ilgilidir.¹³¹

Bombay'da 1903 yılında kurulan Câmî' Mescid Library'de basılı eserlerden başka daha çok medrese müfredatında olan kitapların yazmaları bulunmaktadır. Kütüphanedeki 1.200 yazmanın Dr. Hamidullah Nedvî tarafından hazırlanan katalogu 1956 yılında Anjuman-i İslam Urdu Research Institute (Bombay) tarafından yayınlanmıştır.

Nevvâb Mîr Yusuf Ali Han'ın (Salar Ceng III, 1888-1949) topladığı kıymetli yazma eserler üzerine 1951 yılında kurulan Salar Jang Museum Library, Haydarâbâd'ın önemli kütüphanelerindedir. Bugün kütüphanede 10.000 yazma ve 50.000'i aşkın matbu eser vardır. Yazmaların yarısı Farsça, kalanı ise sırasıyla Arapça, Urduca ve diğer dillere aittir. Kütüphanedeki dört yüz kadar oldukça kıymetli tam veya kısmî Kur'ân nüshasından beşi meşhur Abbâsî hattatı Yâkut el-Musta'simî'nin kaleminden çıkmıştır. Bugün kütüphane, devlet tarafından inşa edilen iki katlı muhteşem bir bina içerisinde hizmet vermektedir.¹³² XIX. yüzyılın sonlarında Tonk şehri Nevvâb'ı olan Muhammed Ali Han'ın sarayındaki kitaplar için 1961 yılında Tonk'ta kurulan ve sonradan Maulana Abul Kalam Azad Arabic and Persian Rese-

130 Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", s. 18-21; Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, s. 119-122.

131 Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", s. 8-10.

132 Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", s. 16-17.

arch Institute adını alan Rajasthan Oriental Research Institute, şehirde var olan kütüphanenin de idaresini üstlenmiştir. Kütüphanedeki 3.064 kadar yazmanın ekseriyeti Arapça ve Farsça'dır. İslâm hukuku ve tefsirle ilgili yazma ve matbu eserler çoğunlukta olup mantık, astronomi, dil, belagat ve tıpla ilgili kitaplar da bulunmaktadır. Enstitü'nün yazma eserlere dair hazırlattığı üç ciltlik katalog Shaukat Ali Khan tarafından enstitüde 3 cilt olarak yayınlanmıştır (Tonk 1980-91).¹³³

Şii ulemâdan Mevlânâ Hâmid Hüseyin tarafından Leknev'de kurulan Nâsiriye Kütüphanesi'nde takriben 30.000 yazma bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı bizzat Hâmid Hüseyin tarafından Kerbela vb. yerlerdeki yazmalardan istinsah edilmiştir.¹³⁴

C. İslâmî İlimlerin Durumu

1. Tefsir

Hint alt-kıtasında Kur'ân ilimleri ve tefsir çalışmaları XVIII. yüzyıla kadar çok ağır bir seyir izlemiştir. Bu tarihe kadar yerli telifler yerine daha çok Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Kadı Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i ve *Tefsîri'l-Celâleyn* gibi eserler okunmakta ve medrese müfredatında takip edilmekteydi. Kıraat ve tecvid ilimlerine olan rağbet daha fazla idi ve Müslümanların yoğun olarak bulunduğu bölgelerde çok sayıda hâfız bulunmaktaydı. Kıraat-i Seb'a ve Aşere ile eğitim faaliyeti yapan kârifler de vardı. Tarihçi Berenî, Alaaddin Halacî zamanında (1296-1315) yaşayan üç ünlü hâfızdan bahsederken Horasan ve Irak'ta dahi bunlar ayarında hâfız olmadığını söyler. Hindistan Müslümanları arasında hâfızlık geleneği yaygın bir şekilde devam edegelmıştır. Kaynaklarda Dârâ Şükûh'un sûbedârlığı (eyalet valiliği) sırasında Lahor'un bir bölümünde beş binden fazla hâfız bulunduğu kaydedilmektedir. Hint alt-kıtasının en yaygın tarikatı olan Çiştîyye, Kur'ân eğitimine ve hıfzına büyük önem vermiştir. Öyle ki, erkeklerle birlikte kadınlar da hâfızlık yapıyordu.

133 Shaukat Ali Khan, "Arabic and Persian Research Institute," *Handbook of Libraries, Archives and Information Centers*, ed. B. M. Gupta, Aditya Prakashan, New Delhi 1991, c. IX, s. 243-250; Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", s. 40-41.

134 İçinde yazma eserler bulunan eski ve yeni kütüphanelerle ilgili olarak Omar Khalidi'nin hazırladığı geniş hacimli makale konuyla ilgili en yeni çalışmadır; bkz. Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", s. 1-59.

Hint alt-kıtasında yazılan ilk tefsirin Ebû Bekir İshâk b. Tâceddin'e (ö. 736/1336) ait *Cevâbirü'l-Kur'ân* olduğu tahmin edilmektedir. Tefsirler o vakitler daha çok sınırlı bir kesime, ulemâ ve sûflere hitap etmekteydi. Çiştîye tarikatının önde gelen isimlerinden Gîsûdirâz'ın (ö. 1422) *Tefsîru Mültekât*'ı (yazma) bu tür bir tefsirdir. Alâeddin Ali el-Mehâimî'nin *Tabîrü'r-rahmân ve teysîrü'l-mennân*'ı (Delhi 1286) ise başka meziyetlerinin yanında, İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûdçu görüşlerine Kur'ân'dan destek bulmaya matuf idi.¹³⁵ Bu Arapça tefsirlerden başka Şihâbüddin Devletâbâdî'nin Farsça *Bahr-i Mevvâc*'ı (Leknev 1297), Şeyh Nizamuddin Evliya'nın talebesi Hâce Kasım'ın halk için yazdığı *Letâifü't-tefsîr*'i de bulunmaktadır.¹³⁶ XVIII. yüzyıla kadar Kur'ân'ı başka bir dile çevirme noktasında Hint alt-kıtası âlimleri arasında bir istek bulunmamaktaydı. Şah Veliyyullah Dihlevî'ye kadar bazı sûreler ve kısa pasajlar Farsça ve bazı mahallî dillere çevrilmişse de Kur'ân'ın ilk tam çevirisi Şah Veliyyullah Dihlevî tarafından *Fethu'r-Rahmân* adıyla Farsça'ya yapılmıştır. Onu Kur'ân tercümesi ve tefsiri konusunda oğulları takip etmiştir. Dihlevî ailesinin Kur'ân-ı Kerîm'i Farsça ve Urduca'ya tercüme etmelerinden sonra sıradan halk Kur'ân-ı Kerîm'le doğrudan irtibat imkânı elde etmiştir. Şah Abdülkâdir Dihlevî'nin Urduca Kur'ân tercümesi (Delhi 1829) günümüze kadar benzeri ortaya konamayan çok değerli bir meal çalışmasıdır. Şah Veliyyullah'ın *el-Fevzû'l-kebîr*'i (Delhi 1898) ise tefsir usulü alanında Hindistan'daki ilk eserdir.¹³⁷

Dihlevî âilesinin Kur'ân ile ilgili gayretlerinden sonra Hint alt-kıtasında çok sayıda Kur'ân tercümesi yapılmış ve tefsir yazılmıştır. Kur'ân çalışmalarının ciddi bir artış göstermesinde Katolik ve Protestan misyonerlerin faaliyetlerinin ve menfi propagandalarının da etkisi olmuştur. Hintli Müslümanlar kapılarına gelen tehlikeyi savuşturabilmek için Kur'ân'a sarılma ihtiyacını hissetmişlerdir. Başlangıcından itibaren bölgede oluşan tefsir ve Kur'ân ilimleri literatüründen önemlileri şunlardır: Mübârek b. Hızır Nâgevrî, *Menba'u 'uyûni'l-mesânî ve mat-la'u şumûsi'l-me'ânî* (yazma, Seyyid Takî'nin Leknev'deki şahsî kü-

135 Arapça tefsirler için bkz. Muhammed Sâlim Kıdvâî, *Hindustani Müfessîrin aôr Un ki Arabî Tefsîreyn*, Lahor 1993.

136 Farsça tefsirler için bkz. Zaferülislâm, "Ahd-i Vustâ key Hindustân ki Fârisî Tefsîreyn- Ek Te'ârüfî Mutâla'a", *Ulûmu'l-Kur'ân*, I/1 (Aligarh 1985), s. 125-135; a.mlf., "Ahd-i Ekberî ki tefsîri hidmât", *a.e.*, I/3 (Aligarh 1986), s. 112-129.

137 Şah Veliyyullah Dihlevî ve oğullarının Kur'ân çalışmaları için bkz. Birışık, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 52-76.

tüphanesinde); Fethullah Şirâzî, *Hülâsatu'l-menbec* (Farsça, yazma, Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna, nr. 2057); Ebü'l-Feyz Feyzî, *Sevâti'ul-ilhâm* (Leknev 1898); Şah Murâdullâh Ensârî, *Hüddâi Ni'met* (Urduca, Hoglî 1831; Kalküta 1844); Şah Veliyyullah Dihlevî, *Fethü'r-Rahmân* (Farsça, Haşimi Press 1296); Şah Kelimüllah Cihanabâdî, *Kurânü'l-Kur'ân* (Mîrat 1290); Şah Raûf Ahmed Müceddî, *Tefsîr-i Raûfî* (Urduca, Bombay 1876); Şah Abdülaziz Dihlevî, *Fethü'l-'aziz* (Farsça, Lahor 1278); Şah Refiüddîn Dihlevî, *Tefsîr-i Refî'î* (Urduca, Delhi 1855); Şah Abdülkadir Dihlevî, *Mûzih-i Kur'ân* (Urduca, Kalküta 1829); Senaullah Pânipatî, *et-Tefsîrü'l-Mazharî* (Delhi 1301); Seyyid Ali Müctehid, *Tavzih-i meccid fî tenkîhi kelâmil-lâhi'l-hamîd* (Urduca, Bombay 1836); Muhammed Hasan Amrohavî, *Tefsîriü gâyetü'l-burhân fi-te'vîli'l-Kur'ân* (Urduca, Amroha 1887); Seyyid Ahmad Han, *Tefsîriü'l-Kur'ân* (Urduca, Aligarh 1880-95); a.mlf., *Tahrîr fî usûli't-tefsîr* (Urduca, Agra 1892); Sıddık Hasan Han, *Fethü'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân* (Bopal 1290); a.mlf., *el-İksîr fî usûli't-tefsîr* (Farsça, Kanpûr 1290); Emir Ali Melihâbâdî, *Mevâhibü'r-rahmân* (Urduca, Leknev 1896-1902); Abdullah Çekrâlevî, *Tefsîriü'l-Kur'ân bi âyâti'l-Kur'ân* (Urduca, Siyalkot 1899); Ahmedüddîn Amritsârî, *Beyânun li'n-nâs* (Urduca, Amritsar 1905); Hamîdüddîn Ferâhî, *Nizâmu'l-Kur'ân te'vîlu'l-furkân bi'l-furkân* (A'zamgarh 1326); Eşref Ali Tehânevî, *Beyânü'l-Kur'ân* (Urduca, Delhi 1326); Süleyman Nedvî, *Arzu'l-Kur'ân* (Urduca, A'zamgarh 1924); Ebü'l-Kelâm Âzâd, *Tercümanü'l-Kur'ân* (Urduca, Delhi 1931); Eslem Ceracpûrî, *Târîhu'l-Kur'ân* (Urduca, Aligarh 1326).

Pakistan devletinin kurulmasından sonra da Kur'ân ilimleri ve tefsirle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Senâullâh Amritsârî, *Tefsîr-i Senâi* (I-VIII, Serkoda 1994); a.mlf., *Tefsîr-ru'l-Kur'ân bi-ke'lâmi'r-rahmân* (Gucranvâlâ, ts.); Ubeydullah b. İslâm Sindî, *İlhâmu'r-rahmân fî tefsîri'l-Kur'ân alâ usûli'l-İmâm Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî* (I-II, Karaçi ts.); Abdülmâcid Deryâbâdî, *Tefsîriü'l-Kur'ân-Tefsîr-i Mâcidi* (I-IV, Karaçi 1991); Muhammed Şefî' Diyobendî, *Meârifü'l-Kur'ân* (I-VIII, Karaçi 1992); Muhammed İdris Kandehevî, *Meârifü'l-Kur'ân* (I-VII, Lahor 1982); Gulâmullah Han, *Cevâbiru'l-Kur'ân* (I-III, Ravalpindi 1976); Muhammed Ali Kandehevî, *Me'âlimu'l-Kur'ân* (I-XI, Siyalkot 1979-91); Muhammed Ahmed, *Ders-i Kur'ân* (I-XI, Karaçi 1991); Emin Ahsen Islâhî, *Tedebbür-i Kur'ân* (I-IX, Lahor 1993); Zafer Ahmed Osmânî, *Abkâmu'l-Kur'ân* (I-V, Karaçi 1413, Heyet); Muhammed Takî Osmânî, *Ulûmu'l-Kur'ân* (Karaçi 1992); Pîr M. Kerem Şah Ezherî, *Ziyâu'l-Kur'ân* (I-V, Lahor 1414/1984); Ahmed Yâr Han Naîmî, *Tefsîr-i*

Na'ımî (I-XV, Lahor 1973-); Abdulhamid Suvâtî, *Me'âlimu'l-İrfân fî Durûsi'l-Kur'ân* (I-XIV, Gujranvâlâ 1993).¹³⁸

2. Hadis

Geleneksel hadis ilmi çalışmalarının İslâm dünyasının pek çok bölgesinde unutulmaya yüz tuttuğu bir dönemde Hint alt-kıtası uleması hadis ilmini yeniden ayağa kaldırmış ve İslâmî bir toplum inşasının merkezine koymuştur. Bunda en büyük pay Abdülhak Muhaddis Dihlevî ve Şah Veliyyullah Dihlevî'ye aittir. Alt-kıtada hadis ilminin tarihine gidilecek olursa bu alanda ilk eserin Raziüddin Hasan Sagâ-nî'ye (1181-1252) ait *Meşâriku'l-envâr* olduğu görülür (Kahire 1329). Şeyh Ali Müttakî'nin (1481-1567) *Kenzü'l-'ummâlî* (Haydarabad 1945-1960) de çok önemli bir hadis çalışmasıdır. Şah Veliyyullah hadisi bir senet ilmi olmaktan çıkartmaya çalışmış ve fikhın merkezine almıştır. Özellikle de İmam Mâlik'in *Muvatta'*ına büyük önem vermiş, fikh kitaplarındaki bölümlere uygun olarak Arapça ve Farsça olarak şerhlerini yapmıştır.¹³⁹ XIX ve XX. yüzyılda ise hadis ilminin hâmisî Ehl-i hadis ve Diyobendî ekolleri olmuştur. Bunlara mensup âlimler bir yandan temel hadis kaynaklarına şerhler yazarken öte yandan da bunları Urduca'ya tercüme etmişlerdir.

Hint alt-kıtasında hadis edebiyatı alanında yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Cemaleddin Muhammed b. Tahir Pettânî, *Mecma'ü bihâri'l-envâr fî gara'ibi't-tenzîl ve letâ'ifi'l-ahbâr* (Leknew 1314); Abdülhak Dihlevî, *Eş'asü'l-leme'ât fî şerhi'l-Mişkât* (Leknev ts. [Nivalkişor Matbaası]); a.mlf., *Ma sebete bi's-sünne fî eyyâmî's-sene* (Kalkuta 1253); a.mlf., *Leme'âtü't-tenkîh fî şerhi Mişkati'l-mesâbîh* (Leknev 1873); Şah Veliyyullah Dihlevî, *el-Müsevvâ şerhü'l-Muvatta'* (Delhi

138 Hint alt-kıtasındaki tefsir ve Kur'ân ilimlerinin tarihî gelişimi ve oluşan geniş literatür için bkz. Abdülhay el-Hasenî, *es-Sakâfetü'l-İslâmiyye fî'l-Hind*, Dimeşk 1983, s. 161-175; Zubaid Ahmad, *The Contribution of Indo-Pakistan to Arabic Literature*, Sh. Muhammad Ashraf, Lahor 1968, 2. bsk., s. 15-40, 270-290; Seyyid Hamid Şettârî, *Kur'ân-ı Mecîd key Urdu Terâcim u Tefâsîr ka Tenkidî Mutâla'a 1914 tak*, Haydarabad (Dekken) 1982; Sâliha Abdülhakim Şerefüddîn, *Kur'ân-ı hakîm key Urdu Terâcim*, Kadîmî Kütüphâne, Karaçi ts.; Ahmed Han, *Kur'ân-ı Kerîm key Urdu Terâcim- Kitâbiyât*, Muktedire-i Kavmî Züban, İslamabad 1987; İsmet Binark-Halit Eren, *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Qur'an*, s. 523-687; Cemil Nakvî, *Urdu Tefâsîr- Kitâbiyât*, Muktedire-i Kavmî Züban, İslamâbâd 1992, s. 15-128; Birişik, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İstanbul 2001.

139 Şah Veliyyullah Dihlevî ve oğullarının hadis çalışmaları için bkz. Daudi, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis*, s. 97-174.

1876); a.mlf., *el-Musaffâ fî şerhi'l-Muvatta'* (Farsça, Delhi 1876); a.mlf., *Şerhu Terâcimi ebvâbi'l-Buhârî* (Haydarabad 1323); a.mlf., *ed-Dürrü's-semîn fî mübeşşerâti'n-Nebiyi'l-emîn* (Delhi 1890); Abdülaziz Dihlevî, *'Ucâle-i Nâfi'a* (Farsça, Delhi 1348); Siddık Hasan Han, *Minhacü'l-vusûl ilâ istilâhı ehâdîsi'r-Resûl* (Farsça, Bopal 1292); Şemsü'l-Hak Azîmâbâdî, *'Avnü'l-ma'bûd fî şerhi Sünen-i Ebî Dâvud* (Delhi 1901-1904); Enver Şah Keşmirî, *Feyzü'l-bâri 'alâ Sabîhi'l-Buhârî* (Kahire 1938); Abdurrahmân Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-alvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî* (y.y., 1353); Halil Ahmed Sehârenpûrî, *Bezli'l-mechûd fî şerhi Süneni Ebî Dâvud* (Kahire 1988); Zahir Ahsen Şevk Nîmevî, *Âsârü's-sünen ma'a't-ta'likî'l-hasen* (Azîmâbâd 1319); Şebbir Ahmed Osmânî, *Fethü'l-mülhim bi-şerhi Sabîhi Müslim* (Bicnôr 1353-1357); Menâzir Ahsen Geylânî, *Tedvîn-i hadîs* (Karaçi 1956); Ziyâeddin Islâhî, *Tezkiretü'l-muhaddîsin* (A'zamgarh 1990); Zafer Ahmed Osmânî, *Î'lâü's-Sünen* (I-XVIII, Karaçi 1338-1357); Muhammed Ataullah Hanîf Bociyanî, *et-Ta'liâtü's-Selefiyye alâ Süneni'n-Nesâî* (I-II, Benâras 1956); Muhammed İdris Kandehlevî, *Tuhfetü'l-kârî bi halli müşkilâti'l-Buhârî* (I-XX, Lahor, ts. sadece 1, 2 ve 20. ciltler basılı).¹⁴⁰

3. Fıkıh

Çoğunlukla Hanefî olan bölge âlimleri, çalışmalarını daha çok Hanefîlerin meşhur kitapları üzerine yapmışlardır.¹⁴¹ *Hidâye, Telvîh, Hü-sâmî, Menâr* gibi bazı fıkıh klasiklerine yapılan şerhler dışında önemli orijinal fıkıh eserleri de yazılmıştır. Toplumun pratik ihtiyaçlarını mezheplerin belirlenmiş kurallarına fedâ etmeyen Şah Velîyyullah, ortaya çıkan problemleri Sünnî mezheplerden herhangi birisiyle çözmeye, bunlarda bir çözüm bulamadığında ise icthâh metodunu kullanmaya çalışmıştır. İslâm'ın özünü tahrip etmeksizin ortaya koyduğu bu yaklaşım toplum üzerinde etkili olmuş ve dar anlamdaki mezhepçiliği ve taassubu zayıflattığı gibi toplumun kaynaşmasına da vesile olmuştur.

140 Hadis konusunda yapılan çalışmalar için bkz. Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 131-161; Muhammed İshâk, *İlm-i Hadîs me Pâk o Hind ka His-sa*, çev. Şâhid Hüseyin Rezzâkî, İd. Sekâfet-i İslâmî, Lahor 1977; Ahmad, *The Contribution of Indo-Pakistan to Arabic Literature*, s. 41-61, 291-310; Muhammed Sa'd Siddîkî, *'İlm-i Hadîs aór Pakîstan meyn Us ki Hidmet*, Lahor 1988, s. 164-331; Daudî, *Pakîstan ve Hindîstan'da Hadîs*, s. 39-230; Özşenel, *Pakîstan'da Hadîs Çalışmaları*, s. 9-103.

141 Âsaf Ali Asgar Feyzî'ye göre Hint alt-kıtası XV. yüzyılda, belki de daha öncesinden beri meşhur Hanefî hukuk okullarının ana yurdudur; bkz. Asaf A.A. Fyzee, *A Modern Approach to Islam*, Oxford University Press, New Delhi-Bombay-Madras 1981, s. 63-64.

Onun bir diğer projesi ise toplumun İslâm'ın ana kaynaklarına ulaşmasının önündeki engelleri kaldırmak olmuştur.¹⁴²

Toplumun pratik ihtiyaçları sebebiyle, bölgede fetva türü bir hayli fazladır. *el-Fetâva't-Tatarhâniyye* (nşr. Seccad Hüseyin, I-V, Karaçi 1996), III. Fırız Şah Tuğluk zamanında (1351-88) Âlim b. Alaeddin tarafından tamamlanmıştır. *el-Fetâva'l-Âlemgiriyye* (Kalküta 1827-1832, tür. yer.) ise, Evrengzib'in zamanında (1658-1706) onun desteğiyle bir heyet tarafından tamamlanmıştır. Abdülaziz Dihlevî'nin *Fetâvâ-yı Azîzi*'si (Farsça, I-II, Delhi 1311-1314), Abdülhay Leknevî'nin *Mecmû'a-i Fetâvâ'sı* (Leknev 1330), Diyobendî âlimlerin *Fetâvâ-yı Dâarululûm-ı Diyobendî* (Urduca, I-XV, Diyûbend 1962), Reşid Ahmed Gangôhî'nin *Fetâvâ-yı Reşidiyye*'si (Urduca, Lahor 1987), Ehl-i hadis ekolü âlimlerinin *Fetâvâ-yı 'Ulemâ-i Hadîs*'i (Urduca, I-II, Delhi 1913), Ahmed Rızâ Han Birîlvî'nin *Fetâvâ-yı Rızviyye*'si (Urduca, I-XI, tür. yer. ve tarihlerde), Halil Ahmed Şehârenpûrî'nin *Fetâvâ-yı Mezâhirü'l-'ulûm*'u (Urduca, Karaçi 1403/1983) diğer önemli fetva mecmualarındandır. Usûl-ı fikha dair eserler arasında Muhibullah Bihârî'nin (ö. 1707) *Müsellemü's-sübûtu* (Kanpur 1949) çok kıymetlidir.

Hindistan'da fıkıh usul, furû ve tarihine dair yazılan diğer bazı önemli eserler şunlardır: Kirmânî, *Fıkıh-ı Fırız Şâhî* (yazma, India Office Library, nr. 2564); Şerefeddin Muhammed al-Atâ'î, *Fevaid-i Fırız Şâhî* (yazma, Asiatic Society of Bengal, nr. 1069); Ali b. Ahmed Mehamî, *Fıkıh-ı Mahdûmî* (Bombay ts.); Abdülhak Dihlevî, *Meracü'l-bahreyn* (Kalkuta 1274); a.mlf., *Fethu'l-mennân fi te'yidi'n-Nu'mân* (Haydarâbâd-Dekken 1320); Şah Veliyyullah, *İkdü'l-cüd fi beyâni ahkâmü'l-ictihâd ve'l-taklîd* (Delhi 1344); a.mlf., *el-İnsâf fi beyâni sebebi'l-ibtılâf* (Delhi 1308); Senâullah Panîpatî, *Mâ lâ büdde minh* (Leknev 1299); M. İşhak Battî, *Berr-i Sagîr Pâk-u-Hind meyn 'İlm Fıkıh* (Urduca, Lahor 1973); a.mlf., Fukahey Hind (Urduca, I-V, Lahore 1974-81); a.mlf., *Fukahâey Pâk u Hind* (Urduca, I-III, Lahor 1982-89).¹⁴³

142 Abdülhamid Siddikî, "Şah Veliyyullah Dehlevî", çev. Yusuf Ziya Cömert, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed. M.M. Şerif, İstanbul 1991, c. IV, s. 345-366.

143 Hindistan'daki fıkıh literatürü için bkz. Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 102-131; Ahmad, *The Contribution of Indo-Pakistan to Arabic Literature*, s. 62-80, 311-341; "Islamic Fiqh Academy of India- Developing a Religious Law in Modern Times", *Religion and Law Review*, I/1 (1992), s. 170-192; Gregory C. Kozłowski, "Islamic Law in Contemporary South Asia", *MW* (Special Issue: Islam in South Asia), LXXXVII/3-4 (1997), s. 221-234.

4. Tasavvuf

Özellikle Gaznelilerle başlayan fetihler esnasında Müslümanlar şehirleri ele geçirdikçe buraların kapılarını sosyal sınıf farkı olmaksızın herkese açmaya başladılar. İslâm'ın bu müsamahakâr ve eşitlikçi yaklaşımı özellikle kast dışı Hindular'ı cezbetmiş ve Müslüman olmaları sonucunu doğurmuştur. İhtidâ hareketlerinde sûflerin müşfik ve anlayışlı tavırları da çok etkili olmuştur. Bu sûfler içerisinde Çiştîyye Tarikatı'ndan Hoca Muînuddîn Çiştî (ö. 633/1236), Kutbuddîn Bahtiyâr Kâkî (ö.633/1235), Hamîdüddîn Nâgevri (ö. 642/1244), Baba Ferîdüddîn Genc-i Şeker (ö. 664/1265) ve Nizâmeddin Evliya (ö. 725/1325) ile Sühreverdiyye Tarikatı'ndan Bahaeddin Zekeriyya Multânî'nin (ö. 661/1262) adı öne çıkmaktadır.¹⁴⁴ Kaynaklar sûflerinin bu alanda faaliyet ve başarılarını gösteren pek çok hâdise nakletmektedir.¹⁴⁵ Hint alt-kıtasında, başka bölgelere nisbetle daha geri olan entelektüel tartışmaların uzun bir süre devam eden konusu Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) düşünceleri olmuştur. Özellikle *Fusûsu'l-hikem* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserler büyük ilgi uyandırmış ve dinî düşüncede bir canlanma sağlamıştır. İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûdçu görüşleri ile Upanişadlar arasında benzerliklerin olduğu yönündeki algılamalar Müslüman-Hindu yakınlaşmasına da müspet katkıda bulunmuştur. İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerinin yayılmasında tasavvuf mahfillerinde kabul gören Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sinin de payı vardır. Seyyid Ali Hemedânî (ö. 1384), Şerefüddin Dihlevî (ö. 1392) ve Alâeddin Ali el-Mehâimî (ö. 1431) gibi önde gelen ilim adamları *Fusûsu'l-hikem*'e şerhler yazmışlardır. Zamanla toplumda yer eden vahdet-i vücûdçu görüşlere karşı ilk önemli mukâvemet Abdülaziz Erdebîlî tarafından bölgeye taşınan İbn Teymiyye'nin görüşleri ile olmuştur. Bazı devlet adamlarınca da benimsenen bu yeni fikirler siya-

144 İkrâm, *Âb-ı Kevser*, s. 72-86, 196-383; Ishtiaq Husain Qureshi, *The Muslim Community of the Indo-Pakistan Subcontinent 610-1947*, Delhi 1985, III. Bölüm, s. 60-87; Makbûl Beg Bedahşânî, "Hind", *UDMI*, Lahor 1966, c. XIV, s. 176; K.A. Nizami, "Çiştîyye", *DİA*, c. VIII (İstanbul 1993), s. 343-346.

145 Muhammed İkrâm'ın, tasavvufun Hint toplumuna olan tesiriyle ilgili söyledikleri (bkz. *Rûd-i Kevser*, s. 285) oldukça dikkat çekicidir: "Hindistan'da başlangıçtan beri İslâm'a tasavvufun rengi o kadar işlemitir ki, yirminci asrın başına kadar hiçbir kimse herhangi bir tasavvufî yola girmeksizin İslâm'ın feyz ve bereketinden istifade edilebileceğini düşünmemiştir."

sî ve dinî meselelerin algılanışını ve sûflerle ilişkileri de etkilemiştir. Bölgeye ulaştığı ilk dönem süresince uzunca bir zaman İbn Teymiyye'nin görüşleri daha çok kabul görmüşse de toplum hayatında İbnü'l-Arabî'nin etkisi daha fazla olmuştur. XV ve XVI. yüzyıl Hindistan'ında türeyen yeni mezhep, ideoloji, felsefe ve akımların pek çoğunun vahdet-i vücûdca esaslara dayalı olması da bu gerçeği teyid etmektedir. Ekber Şah'ın "Din-i İlahî" düşüncesinde de vahdet-i vücûdca felsefenin izleri vardır. Zaten Şah Cihan'ın oğlu Şehzâde Dârâ Şükûh da ortaya koyduğu düşüncelerde vahdet-i vücud görüşünden çok fazla istifade etmiştir.

Hindistan'ın tasavvuf alanındaki literatür zenginliğini başka hiçbir yerde bulmak mümkün değildir. Melfuz eserleri (şeyhlerin sohbetleri) âdetâ Hindistan'daki İslâm kültürünü yansıtan bilgi hazineleridirler. Tasavvufa dair ilk Farsça eser olan Şeyh Ali Hucvîrî'nin *Keşfû'l-Mahcûb*'u (Lahor 1903) Hindistan'da yazılmıştır. Bu eser hakkında Nizamüddin Evliya'nın "mürşidi olmayan birisi bu esere müracaat etse başka mürşide gerek yoktur" dediği rivâyet olunur. İmân-ı Rabbânî'nin *Mektûbât-ı İmam Rabbânî*'si (Leknev 1877), İslâm tasavvuf literatürü arasında ayrı bir yere sahiptir ve bütün İslâm dünyasında okunmaktadır. Tasavvufun teorik yönü ile ilgili olarak Hamidüddin Nâgevrî *Tevâlî'ü's-şümûs*'u, Gîsûdirâz *Esmârü'l-esrâr*'ı (Haydarâbâd Dekken 1350), Abdülevvel *Marifetü'n-nefs*'i ve Mîr Derd *İlmü'l-kitâb*'ı telif etmiştir. Tasavvufa dair diğer önemli eserler şunlardır: Emîr Hasan Siczî, *Fevâ'idü'l-fü'âd* (Leknev 1302); Hamid Kalender, *Hayru'l-mecâlis* (Aligarh 1956); Zeyn Bedr Arabî, *Me'âdinü'l-me'ânî* (Bihar 1301); Mesud Bek, *Mir'âtü'l-ârifîn* (Agra 1892); Şerefe'd-Din Yahya Menerî, *Mektûbât* (Leknev 1891); Sedat Hüseyini, *Nüzbetü'l-ervâh* (Delhi 1912); Gîsûdirâz, *Hâtîme* (Haydarabad-Dekken 1356); a.mlf., *Mektûbât* (Haydarabad-Dekken 1362); Muhammed b. Ebü'l-Kasım, *Melfûzât-i Ahmed Mağribî* (yazma, Asiatic Society of Bengal, nr. 247); Taceddin Siyapoş, *Sirâcu'l-hidâye* (nşr. Seccâd Hüseyin, Delhi 1983); Abdülkuddûs Gangôhî, *Mektûbât-i Kuddûsî* (Delhi 1870); Rükneddin, *Letâ'if-i Kuddûsî* (Delhi 1311); Muhammed Gavs, *Bahrü'l-hayat* (Delhi 1311); Abdülkadir Bedâyunî, *Necâtü'r-reşîd* (nşr. Muînülhak, Lahore 1972); Hâce Muhammad Ma'sûm, *Mektûbât* (Kanpur 1304); a.mlf., *Vesiletü's-sa'âdet* (Ludhyâne 1324); Mîr Derd, *İlmü'l-kitâb* (Delhi 1308); Abdülaziz Dihlevî, *Melfûzât-ı 'Azîzî* (Mîrat 1314); Abdülalî Bahru'l-'ulûm, *Şerhu'l-Fası'n-nûhî min Fusûsî'l-hikem* (yazma, Rampur Raza Library, nr. 347);

Fazlı Hak Hayrâbâdî, *er-Ravzu'l-mecîd fî tabkiki'l-vücûd* (Haydarabad-Dekken 1313).¹⁴⁶

5. Diğer Dinî İlimler

Başta kelâm olmak üzere diğer dinî ilimlerde de bölgede kayda değer çalışmalar yapılmıştır. Şu anda kütüphanelerde bulunan sayıları yüz binleri aşan yazmalar ve basılı dinî eserler bu alandaki ilgiyi ortaya koymaktadır. Şah Veliyyullah'ın İslâm'ın tümünü ilgilendiren bir *makâsûd* kitabı olan *Huccetullahi'l-Bâligâ'sı* (Kahire 1352) Şiblî Nu'mânî'ye göre Gazzâlî, Râzî ve İbn Rüşd'ün eserlerini geride bırakmıştır.¹⁴⁷ Bu eserin tesirleri Cemaleddin Afgânî, Reşid Rıza ve Muhammed Abdüh'un çalışmalarında açıkça görülür. Şah Veliyyullah bu eserinde İslâm düşüncesini geleneklerden ayırmadan yeni bir sistematığe oturtmak için çok ciddi bir çaba sarfetmiştir. Şah Veliyyullah'ın diğer eseri *İzâletü'l-hafâ* (Birilî 1286) hilâfet müessesesinin dinî ve tarihî cephelelerini ortaya koymaya mâtuf önemli bir eserdir. Bu eserde Şah Veliyyullah hilâfetin sembolik bir makam olmaktan öte canlı ve Müslümanların sosyal ve siyasî hayatlarında etkin bir konumda işleyen bir müessesese olması gerektiğini yazmaktadır. Şiblî Nu'mânî'nin *İlm-i Kelâm aór Kelâm* (A'zamgarh 1939, Karaçi 1979) adlı Urduca eseri de bu sahaya yapılan kıymetli katkılardandır.

Hint alt-kıtasında kelâm ve mezhepler tarihi alanlarında yazılan diğer önemli eserler şunlardır: Nurullah Şüsterî, *İhkâku'l-hakk* (Tahran 1273); İmâm-ı Rabbânî, *Risâle fî isbâti'n-nübüvve* (Karaçi 1383); Abdülhak Dihlevî, *Risâle-i Nûriyye-i Sultaniyye* (İslâmâbâd 1972); a.mlf., *Kitâbü'l-mekâtib ve'r-resa'il* (Dehli 1297); Dara Şüküh, *Mecma'u'l-bahreyn* (Kalkuta 1929); Muhsin Fânî, *Debistanü'l-mezâhib* (Bombay 1856); Şah Veliyyullah, *Vasiyetnâme* (Şahcihanâbâd 1268); a.mlf., *Tuhfetü'l-muvahhidîn* (Delhi ts.); Şah Abdülaziz Dihlevî, *Tuhfe-i İsnâ 'Aşeriyye* (Farsça, Leknev 1313); a.mlf., *Mizânü'l-'aka'id*; Şah İsmail Şehid, *Takvîyetü'l-îmân* (Leknev 1299); Rahmetullah Hindî Kayranvî, *Izhârü'l-Hakk* (Şahcihanâbâd 1269); Miyan Vali, *İnsaf-*

146 Tasavvufla ilgili diğer eserler için bkz. Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 175-206; Ahmad, *The Contribution of Indo-Pakistan to Arabic Literature*, s. 81-106, 342-370; Marcia K. Hermansen, "Religious Literature and the Inspiration of Identity: The Sufi Tazkira Tradition in Muslim South Asia", *MW* (Special Issue: Islam in South Asia), LXXXVII/3-4 (1997), s. 315-329.

147 Şiblî Nu'mânî, *İlm-i Kelâm*, c, I, s. 117. Kitabın tanıtımı için bkz. Bekir Topaloğlu, "Hüccetullâhi'l-Bâligâ", *DİA*, c. XVIII (İstanbul 1998), s. 453-455.

nâme (Haydarabad-Dekken 1368); Seyyid Hând Mir Sıddîk, *el-Mi'yâr* (Haydarabad-Dekken 1370); Seyyid Kasım, *Envârü'l-uyûn* (Haydarabad-Dekken 1370); a.mlf., *Şifa'ü'l-mü'minin* (Haydarabad-Dekken 1363); Şeyh Mustafa Gucerâtî, *Cevâbirü't-tasdik* (Haydarabad-Dekken 1367); Şah Abdurrahman, *Sîret-i İmâm Mehdî-i Mev'ûd* (Haydarâbâd 1369).¹⁴⁸

Siyer alanında Hint alt-kıtasında yazılan iki önemli eser, Abdülhak Dihlevî'nin *Medâricü'n-nübüvve*'si (Delhi 1261) ile Şibli Nûmânî'nin Süleyman Nedvî tarafından tamamlanan *Sîretü'n-Nebî*'sidir (A'zamgarh 1918-38). Bölgede siyerle birlikte biyografi alanında da pek çok eser yazılmıştır Bunlardan bazı önemlileri şunlardır: Ziyaeddin Berenî, *Senâ-i Muhammedî* (yazma, Rampur Raza Library, nr.?) ; Emîr Hurd, *Siyerü'l-evliya* (Delhi 1302); Derviş Cemâlî, *Siyerü'l-ârifin* (Delhi 1311); Gavsî Şettârî, *Gülzâr-ı ebrâr* (yazma, Asiatic Society of Bengal, nr. 259); Haşim Bedahsânî, *Zübdetü'l-mağamat* (Kanpur 1890); Baba Nasib, *Tezkire-i meşâyih-i Keşmir* (Farsça, yazma, Asiatic Society of Bengal, nr. 260); Ekrem Barasvî, *İktibâsü'l-envâr* (Lahor 1895); Abdülhak Dihlevî, *Abbârü'l-ahyâr* (Delhi 1309); Şah Veliyyullah, *Enfâsü'l-ârifin* (Delhi 1335); Seyyid Ahmad Han, *Âsârü's-sanâ-dîd* (Delhi 1847); Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-hâvatır* (Haydarabad-Dekken 1947-59); Fakir Muhammad, *Hadâ'iku'l-Hanefiyye* (Leknev 1906); Gulam Server, *Hazînetü'l-asfiyâ* (Leknev 1873); Ebû Yahya İmam Han Nevşehrevî, *Terâcim-i Ulemâey Hadis-i Hind* (Delhi 1356); Rahman Ali, *Tezkire-i Ulemâ-i Hind* (Leknev 1899); Ebu'l-Hasen Ali Nedvî, *Tarih-i Da'vet u Azîmet* (I-VII, Karaçi ts.).¹⁴⁹

Sonuç

İslâm'la tanışmasından günümüze değin İslâm dünyasının ayrılmaz bir parçası olarak hayatini sürdüren Hint alt-kıtası, geniş nüfusu, zengin kaynakları ve İslâm medeniyetine katkıları sebebiyle asla ihmal edilmemesi gereken bir bölgedir. Batı bunun farkında olarak özellik-

148 Kelâm ve mezhepler tarihiyle ilgili diğer çalışmalar için bkz. Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 207-250; Ahmad, *The Contribution of Indo-Pakistan to Arabic Literature*, s. 107-126, 371-394.

149 Geniş bilgi için bkz. Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 82-100; Ahmad, *The Contribution of Indo-Pakistan to Arabic Literature*, s. 182-194, 444-451; Annemarie Schimmel, *Islamic Literatures of India*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1973.

le XVIII-XX. yüzyıllarda alt-kıtayla ilgili çok derin araştırmalar yapmış ve kurumlar oluşturmuştur. Araştırmalarımız esnasında Pakistan ve Hindistan kaynaklı olduğu hâlde buralarda bulamadığımız birtakım kitap ve dokümanı İngiltere’de bulmuş olmamız bunun hemen göze çarpan bir tezâhürüdür. Ancak aynı ilgiyi Türk araştırmacıların gösterdiğini söylememizin imkânı yoktur.

Yukarıda Hint alt-kıtasındaki zengin İslâm araştırmaları kaynaklarından bir özet sunulmaya çalışılmıştır. Ancak bu, içerisinde yüzbinlerce değerli kaynak bulunan bir kütüphanenin adresini vermek gibi bir şeydir. O kütüphaneye gidip o kitapları incelemeyen bir sonuç elde edilemez. Türkiye ile Pakistan, Hindistan ve Bengladeş arasında sürekli yenilenen kültür ve eğitim anlaşmaları yapılsa da bunların tam anlamıyla hayata geçirilememesi hatta bu yöndeki taleplerin zorlukla karşılanabilmesi, ilişkileri olması gereken seviyeye ulaştırmamaktadır. Gerçek ülkemiz yetkililerinin gerekse adı anılan dost ülkelerin bürokratik engelleri azaltarak ilişkileri teşvik etmeleri, araştırmalardaki koordinasyonu artıracaktır.